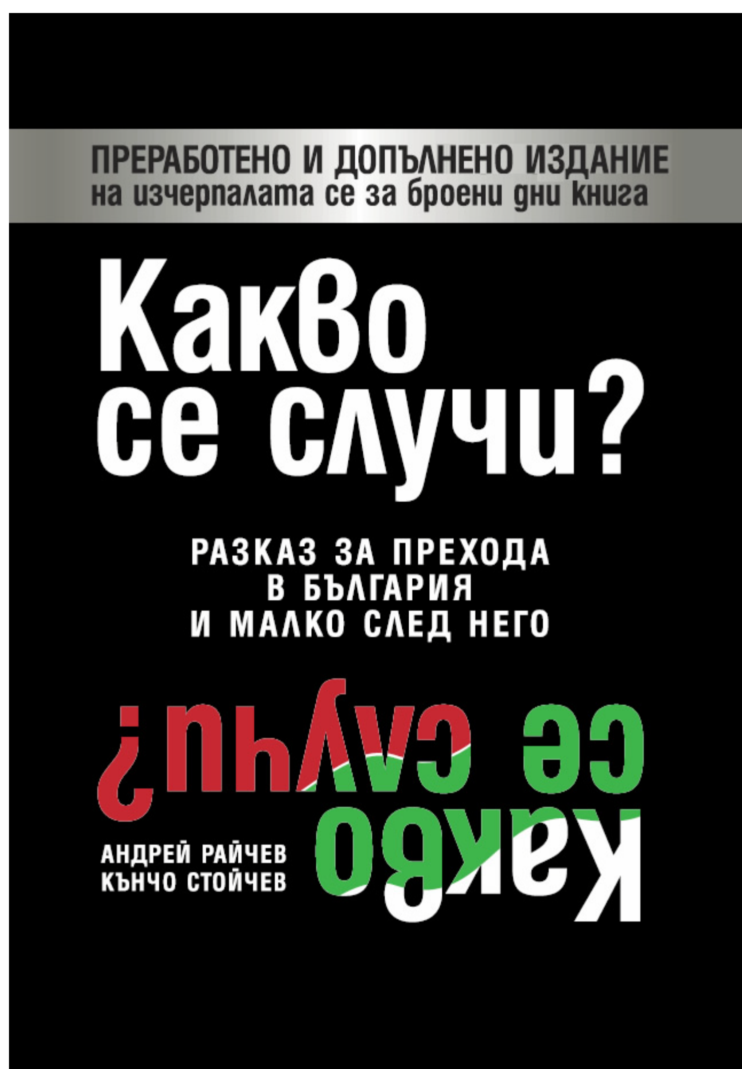
Андрей Райчев **Кънчо Стойчев**

КАКВО СЕ СЛУЧИ?

РАЗКАЗ ЗА ПРЕХОДА В БЪЛГАРИЯ И МАЛКО СЛЕД НЕГО

София
2008

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана, обработвана или предавана по каквито и да е начини, включително фотокопия, без писменото разрешение на авторите.

© Андрей Райчев, Кънчо Стойчев – автори, 2008

Андрей Райчев
Кънчо Стойчев

КАКВО СЕ СЛУЧИ?
РАЗКАЗ ЗА ПРЕХОДА В БЪЛГАРИЯ И ЗА СЛЕД НЕГО

Ще бъде удоволствие за нас да получим отзиви и коментари на адрес:
A.Raichev@gallup-bbss.com
K.Stoychev@gallup-bbss.com

Съдържание

Предговор към второто българско издание

В тази книга имаше доста рисковани предположения, някои от които могат да се разглеждат и като прогнози. Приятно чувство изпитваме сега, четири години по-късно, когато с просто око виждаме, че част от предвижданията са се сбъднали, че действителността потвърждава разсъжданията ни. Изкушение е да кажем: значи методът работи, значи дефинираните условия на възможност създават закономерности.

Но това са все пак само няколко години. Дали *това* ще продължи?

Да хвърлим птичи поглед на социалното полесражение.

Самата ни централна теза "Преходът свърши" беше посрещната от една част от публиката с негативизъм, а често и с обида. Читатели, участници в Прехода, реагираха на това твърдение като на цинизъм. Разглеждаха го като апологетика на новобогаташите, като утвърждаване на една голяма несправедливост.

Циничен е обаче не изследователят, а неговият предмет. "Край на прехода" не е някакво психологическо състояние или пожелание, а понятие със съвсем точно социално и политическо съдържание: изчерпване (поради сбъдване) на консенсуалните рамки, зададени на Кръглата маса през 1990-та година.

Тези рамки (без ничий замисъл) довеждат до няколко изключително важни последици:

- възниква би-полярен политически модел;

- настъпва масова декласация и концентриране на собствеността в ръцете на малцина;

- последователно се появяват и умират серия от митове в масовото съзнание.

След края на прехода виждаме унищожени и трите тези социални "пружини".

- Двуполюсният политически модел се разпада.
- Започва рекласация на масите (но вече в качеството им на ниска и средна класа).
- Изчезват масовите митове и "изневиделица" се изправяме пред принципно нови фигури на масовото съзнание.

6-та, 7-та и 8-та години са сякаш социално намислени за илюстрация на горното. Това е период, когато в България се образува управляваща политическа коалиция (ляво-либерална), а икономическият и потребителският ръст бие всички рекорди, та дори и най-оптимистичните прогнози! А също така е и време, когато за първи път от десетилетие и половина се надигат националистически вълни.

Как така става изведнъж "разрешено" да се говори против турците и циганите? Как така става допустимо да се преговаря и да се договори реално, небутафорно и не „временно" коалиционно правителство? Как така става възможно да живеем все по-добре, а да се чувстваме все по-зле?

Тези въпроси може да изглеждат разнопорядкови, безсмислено струпани на едно място. Но не са. Защото имат общо условие за възможност: прекратяването на консенсусите на прехода.

Последните съдържат в себе си едно централно, абсолютно "табу". А именно: по време на прехода не може да се проблематизира бъдещето на България. Етническият мир, пътят към Европа, пазарната икономика, демокрацията – това са "недосегаеми", абсолютни "истини", свещенни крави. Всеки дързнал да подложи на съмнение която и да

е от тях, незабавно бива санкциониран и по същество де-легитимиран като участник в елитите.

И обратно: следпреходното политическо пространство бързо се изпълва с носителите на алтернативни идеи, с националистически платформи и партии, с комунистически такива, с евроскептични нагласи, с антидемократични намерения… Някои от изброените явления са по-отчетливи, други тепърва ще добиват очертания. Но всички те стават възможни! Табутата ги няма. А ги имаше. (Наедро казано: феноменът на близнаците (премиер и президент) в Полша е ефект на същото – вероятно).

Излиза, че за първи път сега българите могат да разговарят необременено за бъдещето си. А следователно, за първи път е възможно и да преговарят за него. Не че някой беше забранил това. Но преходът е нещо като матрица, която структурно ограничава възможностите на участващите в него. Дотогава, докато не започне (след края на Прехода) изграждането на мрежово общество от принципно нов тип.

***

Две думи и "Pro domo sua". Приятно е, че една социологическа книга успя да привлече вниманието на мислещата публика. Никога няма да забравим, че за месец българска социология успя да влезе в "топ 10" на читателския интерес (в. "Труд").

Знаем, че това няма да се повтори с новото издание. Но бе необходимо да внесем някои изменения в структурата на книгата, за да я подобрим. Опитахме се да допишем онази част, която най-много ни вълнува: за мрежовия характер на съвременното общество, където предлагаме контура на една обща теория. Приложихме и малко "пресни" емпирични данни. Дефинирахме някои явления и имена, за да стане написаното по-разбираемо за младия читател, а и за европейския такъв - френски превод на нашия текст излиза в Брюксел.

Благодарим за стотиците отзиви и коментари и се извиняваме на онези, на които не съумяхме лично да отговорим. С удоволствие очакваме нова още по-интересна кореспонденция с читателите.

София, 10 ноември 2008 г.

Предговор към френското издание

Източна Европа навява скука. Вече всичко е ясно, „романът е прочетен”.

Дали обаче тя е една плюс-минус предвидима периферия? Едва ли, ако е вярно написаното в тази книга. По-внимателното вглеждане в нещата, което предлагаме, оборва основни тривиалности, които вече навично се мислят за този регион.

Не само в смисъл, че привидният хаос на прехода се оказва желязна логика и разгъваща се структура.

Преходът не просто се е състоял и свършил. Той е задал и основни сюжети нататък. Самостоятелни сюжети, мощни сюжети.

И най-важното: наблюдавали сме не просто уникален и еднократен процес. Наблюдавали сме толкова драстична трансформация, че се оголват дълбочинни, ненаблюдавани досега структури, показващи фундаментални неща за обществата въобще, за всички модерни сегашни общества.

То ест ние се блазним от мисълта, че това не е книга за България, въпреки че изисква внимание към подробностите на живота в една малка страна. Тази книга описва как възниква нов обществен елит, как той „замръзва” до политически модел на обществото. Как се „откъсват собственост от власт” и какви последици има подобно разкъсване. Как самовъзникват привидни класи и защо те всъщност се оказват мрежи, мрежови образувания. А също и как самото общество „мисли” по време на трансформации цяла серия митове.

Читателят, който има търпението да се разходи с нас по „гънките” на една локална история, ненадейно ще получи няколко екстри: ще се запознае с ДЗНВР – едно колективно чудовище, съставено от хора, искащи „да живеят по-добре от самите себе си”, ще се убеди, че златният милиард е потопен в пространство, в което „парите са за бедните”, че „мрежово общество” не е концепт, обозначаващ нови форми, а принципно различна фаза на развитието на капитализма.

Андрей Райчев
Кънчо Стойчев

София, 01 януари 2009 г.

Уводни думи „по въпроса” за Истината

Искаме да направим един разказ за Прехода на България. Още един възможен разказ. И като грамотни хора знаем, че гледната ни точка (макар и наша любима) не е неутрална към разказваното. Всеки възможен разказ има стратегия и е важно да контролираме (а не да се опитваме да избягваме) неизбежно привнасяните съдържания.

Този въпрос не е само теоретичен, спекулативен: неразбирането му има тежки мисловни последици. Работата е там, че когато внасяме неконтролирано съдържание, събитията неусетно добиват определен смисъл. А той често дори се привижда като персонализирана воля или „замисъл“. Така логиката на реалността заприличва на субективно и поне отчасти осъществено намерение.

Отказът от „субективизация“ обаче също има своята цена. Тя е в ампутирането, вземането в кавички на намеренията и страстите, и създава друг вид привидности: социалната драма започва да изглежда като бездушна игра на обективни сили, хората (вкл. лидерите) заприличват на марионетки. От цялото дъха на патоанатомия, а ученият заприличва на морално чудовище или най-малкото на етически осакатен. Живите политически дейци и „обикновените” съвременници едва ли не задължително се оказват обидени.

Това е, убедени сме, неизбежно. Подобна „умъртвяваща“ процедура е оправдана, ако изковава за хората мисловно средство (сечиво, оръжие), което да им позволи да присвоят повече субектност, свобода, „пълнота на битието“ (М. К. Мамардашвили).

Ние, като социолози, се интересуваме от логиката на невидимите самодействащи социални структури, на чудовищните анонимни сили: властта, социалната принуда. Тези структури и сили си играят с нас, хората, като с марионетки и са тъй трудни за осъзнаване, понеже обуславят и самото ни съзнание на жители на дадено общество.

Разказът ни в никакъв случай не е „цялата истина“ за Прехода. Тези години – както впрочем и всеки живот – са преизпълнени и с вдъхновение, и с порив, и със свобода, и със смелост, и с приятелство... А също и с подлост, страх, агресия, коварство, враждуване... С една дума, Преходът е пренаситен със субектност и изживявания. Ние обаче описваме нещата така, сякаш тази субектност не съществува.Така, сякаш хората са обекти, доколкото наистина са.

Друго „предупреждение“. Разказът ни за Прехода е построен върху нещо като радикална абстракция.

Говорим така, сякаш България е изолирана от външния свят, сякаш нещата се свеждат до и се движат от вътрешни сили и взаимодействия. В действителност, ако си представим Прехода като „черна кутия“, то на входа и на изхода виждаме външни сили, решаващи както за началото на процеса, така и за неговия край. Но ако опишем Прехода в този интерпретативен ключ, разказът ни би бил съвсем кратък. Примерно:

„Понеже САЩ и съюзниците им победиха СССР и сателитите му, то България се завърна в Европа.“

Което сигурно е така, гледано от Луната. Но в този вид „истина“ някак си отсъства нашият живот през това десетилетие и половина.

Но дори с подобно ограничение методологическата почва за всеки, който иска да разкаже едно „парче“ от историята, та дори на такова малко нещо, каквото е България, е много хлъзгава.

[1]

Най-първо, защото съвременният социолог наблюдава свят, в който „собственост“ и „власт“ не са отделни и противопоставени категории.

Обратно, цялата класика на социологията е построена като описание на тези два отделни „кита“, върху които се държи познанието за социалното. Велики учени се занимават със „свеждането им“ едно до друго, с откриване на скрита йерархия помежду им.

Днес това не ни ползва. Първо, защото теоретически е доказана тяхната единна природа: собствеността е превърната форма на власт. Второ, защото „размиването на границата между власт и собственост“ не е просто някаква теория, а елементарно фактическо обстоятелство за съвремието ни: живеем в общество, където достъпите са по-важни от „вещните права“, където „функциите“ и „използването“ са заместили „притежанието“, където ролята на мениджъра е по-сериозна от тази на акционера, където дебелината на влиянието е по-важна от дебелината на портфейла[1].

Това ликвидира като инструменти цяла серия могъщи и привични на социологията понятия: „експлоатация“, „класово разслоение“ и т. н. Но ни най-малко не ликвидира властта/собственост и необходимостта тя да се описва като централно за социума явление. Просто сегашният описател на обществото е принуден пътьом, в рамките на анализа си, да изковава варианти на категории. Едно приятно, но интелектуално рисковано занимание.

Проблемът не е в изследователя. Самият свят е изграден върху нов вид определяща социална връзка, нова молекула на сегашното социално вещество. Тази молекула обаче е съставена от до болка познати атоми: социалната принуда и всичките ѝ превъплъщения. Тоест социалната връзка и същността ѝ (принудата) си остават централни. Но наблюдаваме такива нейни мощни прояви, каквито никога преди не са били и мислими дори. Днес цунами в Япония може да причини развод във Варна. А да подариш 100 милиарда на друга страна е възможно да се окаже по-изгодно, отколкото да ги похарчиш за своята. Колкото повече лична независимост трупаме, толкова повече се оказваме оплетени в глобални зависимости.

Политическите и икономическите мотивации и калкулации в подобно общество не са строго рационални (което не значи, че няма капитали и политически сметки). С една дума, отново сме се озовали в непонятен свят, за който отново „знаем всичко”.

[2]

На второ място, много трудно се разказва за Прехода, защото неизбежно се получава „разказ за разказите“. Това следователно е една непрекъсната „игра на

---

[1] Джерами Рифкин, „Епохата на достъпа. Новата култура на хиперкапитализма, в която целият живот е платено преживяване“. София, 2001.

действителност“: ние обявяваме някакви неща за привидности, с което „зад тях“ неявно, но задължително поставяме нещо, което смятаме за реално, твърдо, съществуващо и окончателно. Такава обаче е цената на изграждането на коя да е привилегирована гледна точка.

Тук е моментът да се позовем на класическото разграничение между „традиционна теория на един социален процес“ и „критическа“ теория на същия.

Ако пред нас като изследователи е дадена форма на общественото съзнание (да я кръстим „А“), имаме две възможни мисловни стратегии:

а. Да покажем, че и тази форма (както всяка друга) е привидност, като поставяме зад нея някаква (според нас!) „истина“ (*а всъщност винаги друга форма „В“, която ние смятаме за „действителност“*). Тогава като на екран ще видим уродливостта на „А“ и ще се успокоим – хората, в чиито глави е „А“, са просто идиоти[2]. Оттук следва и една фундаментална несъщественост на въпросното „А“. Ние само ще вземем „А“ за сведение като чужда заблуда и най-много да предскажем нещо за поведението на човека, заслепен от „А“. Грехът обаче е двоен. Не само ще се лишим от реално разбиране на „А“, но и ще овеществим „В“. Ще живеем в своите привидности като в същински Свят, ще мислим за една абстракция, че е реалност.

б. Алтернативна критична стратегия: можем да изследваме *условията за възможност* на поява на „А“. Тогава ще получим определено разбиране за неизбежността на „А“.

По-важното обаче е, че (1) ще установим границите му на съществуване и най-важното: (2) *ще можем да схванем ролята на „А“ във възпроизводството на процесите, породили самото него*! Последното изречение в нашите очи е начинът да се мисли умно за обществото. Не казваме „научно“! „Науката“ е само вид разделение на труда и научно е всяко коректно поведение в рамките на въпросното разделение.

Наистина класическият идеал за рационалност (М. К.Мамардашвили) предполага обвързване на научно и „истинно“. Самото „истинно“ обаче съдържа условие за възможност, което никога не се изпълнява в изследванията на социума: за да говорим за „истинност“, трябва (а) да можем да повторим условията на наблюдение и (б) да сме външни наблюдатели. Никой социолог, никой историк, никой човек, описващ хората, не може да застане на подобно гледище. Затова не е възможно да се построи социология по образец на физиката. Историята е уникален обект и тук „учените“ са само едни от човешките същества. И в известен смисъл всяко човешко същество, независимо от волята и съзнанието си, обитава и позиция на „учен”.

Ако любезният читател има желанието да дадем елементаризирана илюстрация за разликата между теория и критическа теория, то ето:

Пред нас стои лъв. Като ***теоретици*** можем да се запитаме: „Какво е лъвът“. Тогава ще извършим много и полезна работа: ще установим размерите и маниерите на животното, ще научим, че то бива еди-колко си вида и т. н., и т. н.

Но можем да се запитаме и „Как е възможен лъвът?“. (Което, много грубо казано, всъщност е направил Дарвин.) И тогава ще получим отговор от рода на: „Лъвът е бивша риба.“ Тоест, ще създадем категорията „еволюция“.

---

[2] Или недоразвити. Или странни. Или не толкова умни като нас, например.

Такава е позицията на „критическия теоретик“. Но и тя, макар и да избягва някои капани на наивната теория, внася нещо външно в изложението. Например в настоящата книга с опита си да теоретизираме критично, ние внасяме поне два ефекта:

Разказан с метода на критическата теория, Преходът изглежда (1) логичен и единствено възможен, и (2) смислен, отнесен към някаква външна инстанция.

Нека се спрем на тези два ефекта поотделно.

1. Той е Логичен, в смисъл, че сме придали форма, внесли сме раз-биране, разглобили сме го. Тоест, разказаното прилича на априорна конструкция. Затова схематизиран, разглобен, Преходът вече се привижда *единствено възможен*. Това обаче едва ли е така. Историята има своите варианти. Дали ще мислим последното заедно с именития белгийски физико-химик и философ Иля Пригожин (като моменти на бифуркация) или по друг начин, не е съществено. Във всички случаи се озоваваме в класически мисловен капан: историята се пише по начин, сякаш това, което е възникнало, е трябвало да възникне. Останалото изглежда незначително, жалко, смешно. Като че ли логиката на историята е история на логиката (както са убедени Хегел и неговия ученик Маркс).

Но не е: това е единствено ефект на разказа. Например: да речем, че някой от дейците на Кръглата маса в България през 1990 г. си е порязал пръста. Това е точно толкова факт, колкото и че в същия ден той е сключил сделка да стане президент на републиката. Нараненият пръст обаче просто не може да бъде удържан в определен тип разкази! (И прекрасно може да е централен в друг тип.)

Затова никоя история, никой разказ за обществото не може да се принесе „в жертва“ на „олтара на истината“ в смисъла, в който си представят, че го правят физикът или математикът. Разказвачът на обществото не би могъл да има същия идеал за рационалност. Той само понякога претендира за това, доколкото в днешно време е интегриран в „научното разделение на труда“.

И ако „порязаният пръст“ не ви стига, за да си представите размера на драмата на всеки, заел се да обяснява историята, то просто си въобразете разказ за нещо, което действително ви засяга! Примерно си въобразете всичко, което може да разкаже за Прехода едно детенце, изоставено в сиропиталище.

2. Разглобен, Преходът се оказва „смислен“, защото всяко разбиране на обществото предполага два кръга от очевидности:

а) очевидностите на самите описвани хора. Тези хора участват или не участват в събитията, но със сигурност поне ги съпреживяват. И условие за възможност да правят всичко това е да виждат „твърди предметности“, да боравят с едни фикции така, сякаш те са реалност;

б) скритите, недостъпните за обществения описател (разказвача) очевидности. *За да* види какво „привиждат хората“, той също борави с привидности (но други), които реално го привилегироват. Само че той най-често не се досеща за тези предмети и похвати, защото те му се явяват прозрачни. А когато ги забележи, той ги смята за свещени: „причина“, „структура“, „ценност“... Тоест той си присвоява да е Бог, а в по-лекия и чест случай – да е Малък бог. И естествено, че един бог ще внася смисъл в живота на жалките си зайчета... Да внесеш смисъл в обществено описание означава да построиш „история“. И както при всяка историчност, веднага едни работи се оказват централни и важни, а други –

периферни и второстепенни. И – защо ли това не учудва никого – важните винаги се оказват свързани с властта, с нейните премеждия и болежки.

Ако обобщим, критическият теоретик се е самообрекъл на две зарази: той, без да съзнава, строи привиждащи се като априорни конструкции (схеми) и е историчен. А значи, дори когато не го съзнава, той подрежда, описва и огласява отвъдности[3].

[3]

Излиза нещо отдавна заявено: и историкът, и социологът, и разказвачът изобщо са на властова позиция. Тоест, не е възможно обществено описание, което да не е властова процедура. Последното не е нито хубаво, нито лошо, то е чисто и просто наше, на хората, обстоятелство. Следователно опасността е от нещо по-перверзно от „игра на действителност“. Застрашава ни претенциозното самосъзнание за неутрален текст, за вечния ритуал да се самоприписва на социалната наука неутралност. (А всъщност, както видяхме, божественост.) Nota bene: главната претенция на всички контраелити обикновено е, че не са елити. Когато вземат властта дори, те продължават с тези си брътвежи, като неуморно твърдят, че да, те са станали по воля народна елити, но са уникални такива, невиждани в Историята, а бе... добри, желателни елити!

„Социалният учен“ тук не прави изключение. Той твърдо се отказва от *отговорност* за разказа си (т. е. за смисъла, който е внесъл: та нали само описва обществото, каквото е). Той не е властник, т. е. не се мисли за такъв.

Но е!

[4]

Проблематична ли е самата поза на авторство на подобен текст? Тоест нашата, на нас двамата?

Условие за възможност да има География е отпърво някой да пътува и да долага. Преди всякакви измервания на температурата и състава на водата в река Конго има един, който се завръща с вълнуващо съобщение: „...и тогава преплувахме някаква огромна, лепкава и топла река...“

Няма как да се появи Африка като нормализиран от учения предмет, без някой преди това да пътешества и да се завърне (Бруно Латур).

Надяваме се разказното от нас, нашето съчинение, да ви бъде интересно. Не се съмняваме, че след време ще се окаже, че то изобилства със сведения от типа на: „...и там живеят златоносни мравки, всяка от които е с размерите почти на куче!“

Мит ли казвате? Не и преди да раз-глобите противоречието, което го движи, т. е. неговото условие за възможност. А може би само преди да прочетете тази книга…

[3] Ср. А. Райчев, „Привилегировани гледни точки“, С., 2000, стр. 123 и сл., стр. 139 и сл.

Глава първа

Стартова легитимация на новия елит

При всеки голям социален катаклизъм и съпровождащата го смяна на елитите можем да мислим за два различни модела:

А. Старата власт (елит) бива пометена (подменена) от алтернативна;

Б. Старият елит (власт) се разделя на части, някои от които поемат функциите на нов.

Съзнаваме нестрогата употреба на „власт“ и „елит“. Засега е достатъчно просто да си представим под „власт“ („елит“) събирателно понятие за различните „етажи“ на всяка една от видовете власти в обществото. В този смисъл във „власт“ („елит“) се включва както титулуваният държавник, така и „главните“ (обществено значимите) лекари, преподаватели, журналисти, стопански дейци, свещеници и т. н.

Въпреки че едва ли е възможно да се наблюдава чист случай, няма съмнение, че при вариант „А“ обозначаваме нещо, обикновено наричано „революция“, а при вариант „Б“ – „реформа“. В първия случай обикновено масите са на сцената, а във втория най-често сцената е под масата. Историята на човечеството изобилства с примери и за едното, и за другото. Но с просто око се вижда, че българският преход започва по модел „Б“.

1. [Съдържание и предпоставки на легитимацията]

Във всекидневното съзнание модел „Б“ намира отражение в множество версии. Те са различни по формите си, но имат единно съдържание. Свеждат се до разкази как някой Лош/Добър е направил еди-какво си, *за да* стане това, което е станало. Тоест за разлика от модел „А“, при който като че ли всичко е ясно и разбираемо „от само себе си“ и логиката на интерпретациите някак произтича от събитията, то при модел „Б“ по-скоро социалните събития произтичат от интерпретациите.

В дъното на тези интерпретации стои действителният факт, че много бързо – за броени седмици – старият социалистически елит/власт се раздвоява и постепенно и само частично се обновява. Рекрутираният нов елит черпи членовете си от плътно затворени социални кръгове с твърде ограничен обхват.

На първо място става дума за 10-процентовата страта на хората с висше образование тогава (1989 г.). Втори редуциращ фактор е, че огромното мнозинство от овладяващите върха на политическата пирамида са жители на столицата. (И изобщо „революционните“ действия се съсредоточават предимно там.) Най-сетне, третото принципно ограничение е характерът на дисидентското движение в България: „половината“ от новия елит се селектира основно от кръговете на хуманитарната интелигенция (творци, учени, икономисти и пр.). Сериозна допълнителна бариера поставя и владеенето на западен (предимно английски) език: говоренето му се оказва не обикновено житейско предимство, а ключов политически инструмент.

Накратко, лидери на новия политически елит стават хора, сравнително добре интегрирани в предишното общество[4]. И преобладаващата им част се излъчва от много

---

[4] Молим за извинение малцината, които са изключение и потвърждават правилото.

малък социален слой, чийто размер можем да оценим (завишено) на 0,1% – 0,2% от пълнолетните българи, т. е. говорим за няколко хиляди души, не повече.

А. Стартова легитимация чрез противопоставяне

Както е добре известно, легитимацията на новите политически елити става на публичната Кръгла маса в началото на 1990 г. Тя е построена по аналогия с Кръглата маса в Полша, но с една ключова разлика. Докато в оригинала там седят управляващите комунисти и натрупалите десетилетен опит в нелегална борба антикомунисти, в българския случай не е така: от едната страна са реформаторски настроените ръководители на БКП (прясно и нежно свалили режима на ТодорЖивков и много популярни в този момент сред хората), а от другата – нововъзникналите за седмици антикомунисти[5].

Разликата не е психологическа. Докато в Полша (и в други страни) актът на легитимация на претендентите за властта е вече извършен и Кръглата маса е чисто и просто пазарлък (и сделка) за мирен преход, то в България Кръглата маса е самият легитимиращ механизъм. Защото не констатира някакво съотношение на силите и намеренията, а генерира самите тези сили и намерения.

Това е може би решаващо за разбирането на особеностите на прехода у нас: *На Кръглата маса протича легитимация чрез противопоставяне.*

Тази наглед подробност предопределя структурата на процеса. Защото тук от политическата форма (Кръгла маса) се обуславят две важни съдържания:

1. Външно (формално): новият елит се подразделя на две части[6], на два принципно различни дяла.

2. Вътрешно (по същество): легитимационната процедура от този род има две страни. Първата е самото противопоставяне – сбиването, така да се каже. Втората е някакъв вид съгласие, неписани „правила“, които противниците безусловно приемат. Първата е шумно манифестирана, втората - неексплицирана, но определяща.

Кои са подразбиращите се „правила“ или съгласия?[7]

Фактически действащото споразумение съдържа пет пункта:

Пункт 1. Мирен преход, отказ от насилие;

Пункт 2. Демокрация, избори, свобода на словото;

Пункт 3. Пазарна икономика, „капитализъм“;

Пункт 4. Етнически мир, права на малцинствата;

Пункт 5. Европейска геополитическа ориентация на България, „път към Европа“.

Такива са петте „свещенни крави” на стартиралия преход.

---

[5] Това обяснява и невероятното наглед обстоятелство, че ген. Добри Джуров има среден рейтинг 80% (март–май 1990 г.), Андрей Луканов – 60–70%, а дейците на възникващата опозиция са далеч зад тях: максимум 40% за Желю Желев (май 1990 г.). Подобно нещо е невъзможно в една Полша например. Както и одобрението в България за току-що преименувалата се комунистическа партия от 58% през май 1990 г.

[6] Да си спомним, че на самата Кръгла маса е правен опит за въвеждане на „трета страна“ във вид на БЗНС. Но тези опити са в зародиш пресечени от лидерите на СДС – чрез преки заплахи за незабавно напускане на Кръглата маса.

[7] Например във футбола, колкото и да се мразят отборите, с какъвто и резултат да завършат, те се съгласяват, че топката не се пипа с ръце и се играе 90 минути. И само тайно се опитват да нарушават това, когато е в техен интерес.

Виждаме нещо съществено: описано е едно желано бъдеще на страната, което то не се проблематизира! (освен в подробностите). Строго казано, *консенсусът „за бъдещето“* е условие за възможност на легитимацията на политическия елит.

И обратно – противопоставянето е почти напълно и изцяло *във връзка с миналото*. (А там има океан от теми за обсъждане: кой е виновен; защо има социализъм и кому е изгоден; имало ли е фашизъм в България; каква е ролята на Държавна сигурност; защо е развивана тежка индустрия; нужно ли е частното селско стопанство; какво да се прави с ТКЗС; кой е отговорен за репресиите срещу турците и т. н., и т. н. до безкрайност... Разговорът за миналото може да тече вечно по една очевидна причина: миналото не може да се промени. Макар опитите да продължават и продължават. Разговорът не спира, защото не може да се стигне действие – освен до пряко насилие върху „събеседника“.)

Така че „войната за миналото“, която в България заема цялото последно десетилетие на XX век, не е някаква психична или национална особеност. Тя е структурно обусловена и е видимата част на айсберга със скучното име „легитимация чрез противопоставяне“[8].

Констатираме нещо странно, да не кажем драстично: не *проект* в началото е противопоставил (и в този смисъл създал) „червените“ и „сините“, а само една интерпретация; т. е. не позиция за бъдещето, а само отношение към миналото. Последиците са огромни и всъщност целият наш Преход може да се разкаже като една нестихваща години и години такава „последица“.

Защо тъкмо в България и едва ли не само в България става така?

Б. Особености на българския социализъм

Не е достатъчно да кажем „нямаше различия за бъдещето“ и затова „миналото“ се оказа предмет на противопоставяне. Все пак трябва да има нещо особено във връзка със самото това минало, което да го направи вероятен предмет на противопоставяне (т. е. трябва да открием и тук условия за възможност).

Самата постановка на въпроса ни навежда на първата мисловна крачка: да потърсим някакви особености на българския социализъм, различаващ го от социализма в други страни. Те впрочем са вече почти „общо място“ в българската социология:

1. България попада в „съветската империя“, без да се е модернизирала и дори без да се е урбанизирала достатъчно. Тъкмо БКП след 9 септември 1944 г. е организатор на една сравнително *успешна урбанизация* с всичките нейни модернизационни „екстри“: културна революция, масово ограмотяване, индустриализация, механизация на селския труд, битово-хигиенна революция и пр., и пр. Стартирала през 1945 г. с около 80% селско население, през 80-те години страната има не повече от 1/3 селяни, а под 20% от пълнолетните са заети със селскостопански труд.

Още по-важен е фактът, че (за разлика от класическия случай) урбанизацията на България не е съпроводена с падане на жизненото равнище, а точно обратното – със значителен негов ръст. Доказателствата са много. Дори любимата фраза на генералния секретар на Централния Комитет на БКП Тодор Живков „Ние построихме две Българии“ не е метафора. Тя е своеобразно недооценяване на изпълнения от компартията ангажимент:

---

[8] Българският социолог Андрей Бунджулов първи отбелязва това и го обозначава с термина „символическо насилие“ и „символическо самонасилие“.

създаден е масовият български град[9] и масовият български гражданин – и двете с неизбежен, дълбок и неотстраним селски печат.

2. Това „качване“ на БКП върху вълната на българската урбанизация обуславя не само сравнително по-голямата ѝ приемливост като лидер в очите на населението. Тя обуславя и по-ниския (в сравнение с други източноевропейски компартии) потенциал за обособяване на реформаторско крило в нея. По същество до края на 80-те години не се появяват лидери потенциални реформатори, каквито виждаме в Чехословакия, Унгария и дори Полша. Нещо повече, до края на 70-те човекът, с който се свързва либерализацията на пазара и въобще на системата, повишаването на ролята на младите и интелигентите в ръководството на страната, се казва Тодор Живков. (Застанал начело на България и БКП през 1956 г. при „размразяването“ в СССР, когато там след Й. В. Сталин на власт идва Н. С. Хрушчов.) А частичното повдигане на културната завеса към Запада се свързва почти изцяло с името на дъщеря му Людмила. Оттук – липсата на каквито и да било симптоми на нещо а ла „Пражка пролет“ в България. До степен, че естествено трупащият се в БКП реформаторски потенциал сериозно избива на повърхността едва малко преди и по време на падането на Берлинската стена през 1989 година!

Тази закъсняла поява на български Александър Дубчек и Людовик Свобода (респ. Андрей Луканов и Петър Младенов), тази закъсняла “пролет“ е едно много специфично и отличаващо България обстоятелство. Тъкмо то обяснява защо значителни части от елита и от населението са склонни да подкрепят именно БСП като реформаторска сила в първоначалния период на постсоциалистическа България[10]. Това очевидно е едно от решаващите условия за възможност да се образува „невероятната“ формула на легитимиращия се нов елит: консенсус за бъдещето, война за миналото.

3. Най-сетне всичко казано се наслагва върху особената роля, която исторически играе Русия в България. Тя няма същата функция на плашило като в Полша, Чехия, Унгария. От самото начало на прехода до ден днешен данните сочат една висока степен на симпатия към Русия като партньор и приятел на България и българите. Това има своите исторически, икономически и културни причини, които са общоизвестни. (Та най-малкото България бе една от двете страни в Източна Европа без съветски войски.) Тук е важно да се подчертае, че масовият българин схваща Прехода по начин, различен от масовия поляк например. Докато „откъсването от Русия“ се мисли в Източна Европа (почти консенсуално) като главно съдържание на Прехода, в България, обратно, минават години, преди самото откъсване от Русия да се осъзнае като свършен факт[11]. Левите политически доктрини (поне

[9] Подобно „форсирано“ и „безплатно“ модернизиране води до една негова особена частичност. Така новообразувалите се граждани си остават за поколения напред „отчасти селяни“. Не само по манталитет, култура, хигиенни и трудови навици. Но и по своята способност да се кооперират, обединяват, да действат (или по-скоро да не действат) задружно и социално насочено. За поколения те си остават „чужденци“ в града.

[10] През юни 1990 г. „за“ бившите комунисти у нас гласуват почти 3 млн. души, половината електорат. По същото време органът на БСП в-к „Дума“ надхвърля безпрецедентния тираж от 1 милион продадени екземпляра дневно.

[11] По-точно – 10 години. Раздялата с мита „Русия“ става масова едва след бомбардирането на Белград

в периода 1989–1994 г.) описват един съвместен с Русия път към Европа, а десните мълчат по въпроса[12].

4. Като фактор тук трябва да се добави и зачатъчният характер на дисидентството в късната социалистическа България. Проблемът не е само, че за разлика от Централна Европа дисидентите у нас се броят на пръсти. По-важното е, че както видяхме, много от тях са бивши (и дори актуални!) членове на БКП[13]. Която пък към 1990 г. наброява почти 1 милион души.

5. Специфично за България обстоятелство е, че през 80-те години в страната протича т.нар. възродителен процес, т.е. масово насилствено преименоване на българските турци, съпроводено със забрана да се говори на турски език и да се проявява каквото и да било турско самосъзнание. Прекият резултат от това насилие са 300 000 изселници, напуснали България по посока Турция до 1989 г. Но косвеният резултат е може би структурно по-определящ. И обикновените българи, и елитите на страната са шокирани и ужасени от последиците от насилието, от силата на взрива на масово недоволство. При цялото си могъщество тоталитарната система не се справя с процеса, той почти излиза изпод контрол. Това пък донякъде имунизира както властите, така и населението от каквито и да било насилнически намерения в годините след падането на Берлинската стена. Донякъде (и само в този смисъл) именно "възродителния процес" спестява на България експерименти от Югославски тип, т.е. имунизира страната срещу етнически и граждански силови конфликти, а БКП срещу опити да се легитимира чрез национализъм.

И при петте посочени фактора (а може би има още) виждаме общ знаменател: те действат еднопосочно и формират условия за възможност за появата както на консенсус за бъдещето, така и на радикален сблъсък за миналото.

В. Сделката „Време срещу власт"

Ако допуснем, че сме намерили обяснение за самите предпоставки новият политически елит на страната да бъде подбран в процедура на „легитимация чрез противопоставяне", то може да се откажем от една собствена наша абстракция (или скрита предпоставка). А именно: ние разглеждахме процеса от „външна гледна точка", сякаш има „елит като цяло", сякаш някакви хора съзнателно извършват онези действия, които анализираме.

Всъщност това съвсем не е истина и отделните участници решават свои частни въпроси, а не проблема на „цялото".

С други думи, в ничия глава не се явява мисловната фигура „да се разберем за бъдещето и да се скараме за миналото". Последното е не повече от *наша* реконструкция, наблюдаван *от нас*, макар и обективен, резултат. Но тогава възниква проблемът как горното обитава главите на участниците в тази легитимация?

---

[12] Първото „говорене против СССР" на публично място се състоява едва през лятото на 1990 г. Един от лидерите на тогавашното СДС, Стоян Ганев, скандализира обществото с думите си, че СССР трябва да бъде „съден за пропуснати ползи". Тази смешка се възприема по онова време като шокиращ абсурд.

[13] Около 30% от участниците на Кръглата маса от страна на СДС са членове на БКП, бивши членове на БКП или деца на „активни борци" против фашизма.

Отговорът е: като един вид сделка *„време срещу власт"*.

„Бившите" печелят време, но губят власт (постепенно), а „бъдещите" печелят (пак постепенно) власт, но губят време.

Можем да предполагаме, че последното е универсална формула при всяка „реформа" (а не „революция"), при всяка диференциация на стария елит и опита му (вече диференциран) да поеме функциите на нов елит.

Ако тази постановка е приемлива, получаваме едно важно следствие, една привилегирована гледна точка за наблюдение, от която можем да установим за какъв период се извършва въпросната легитимация и кога свършва.

Може би ще прозвучи елементарно, но краят й настъпва в момента, в който и двете страни стават недоволни от „сделката"! Да си го представим дори житейско-психологически – едните започват да изпитват остър властови дефицит, другите се „ядосват" за загубеното време. Но ако оставим иронията настрана, „сделката" приключва в мига, когато сключилите я лидери стават „лоши" в очите на *своите* привърженици!

Въпросният исторически "миг" получава датировка - 1990 г.–1992 г. Това е „моментът", в който двамата архитекти на Кръглата маса и на „сделката" се сриват като популярност и рейтинг в очите дори на своите червени, респ. сини привърженици. Те от любимци, от наистина най-популярни личности (Желю Желев и Андрей Луканов) се превръщат в прицел на ненавист и отхвърляне. Обвиненията към тях решително надминават чувствата на омраза към стария елит, към Тодор Живков, дори.

Фразата, че за разлика от революцията „реформата сдъвква и изплюва децата си", не е красив афоризъм, а съвсем ясен индикатор за приключила легитимация по посочения механизъм.

Г. Време за *какво*? Власт за *какво*?

В един съществен смисъл Преходът има вече свои предпоставки на 10 ноември. Те се проследяват в една особена двойственост и вакуум, породени в хода на утвърждаването, разцвета и упадъка на режима на Живков, особено в последната фаза. Става дума за фазата на започнати, но същностно ограничени реформи, стегнати в рамките на основните постулати за ненарушимост и неделимост на социалистическата собственост. Фазата, когато бе възможно собствеността да се предостави на отделни икономически субекти за по-ефективно стопанисване, но не бе възможно тя да промени своя „социалистически", т. е. „обществен характер". Тази фаза генерира квазикапиталови мотивации у определена част от номенклатурата (стопански ръководители и външнотърговски дейци), формира ги като субект (а както ще видим и мрежа), конкурентен на партийно-идеологическата и организационната номенклатура, но винаги под нейния дамоклев меч. След 10 ноември 1989 г. възникналият вакуум в собствеността започва ускорено да се запълва от различни посоки:

а. уволнените стопански ръководители, които излизат на спонтанно появилата пазарна сцена със своите „прошнуровани" връзки;

б. създаваните in vitro капиталисти, т. е. финансирани и кредитирани нови „честни частници"[14];

[14] Тъй като изведнаж капитализмът се оказа «върховно благо», то естествено захваналите се със строителството му не могат да бъдат нищо по-малко от «честни».

в. уволнените служители от органите на сигурността, готови да използват информационните си масиви за политически и икономически рекет, подпомагайки формирането на нови силови структури;

г. случайно изплували автентични частни предприемачи, опитващи се да оцелеят между групите „а“, „б“ и „в“.

Тоест започва *конверсия на обезценените политически капитали в икономически капитали*, при това сполучливо прикрита под маската на разигралата се епична битка за миналото. Формулата става прозрачна – властта се споделя с опонентите срещу спечелено време за „първоначално натрупване“. В този смисъл първата опозиция в България създава „коридор” за номенклатурата и всякакви претенции за девственост в това отношение са смехотворни.

Д. Третият играч – етническите турци

Разказът ни обаче не би бил пълен без появата на Движението за права и свободи (ДПС)[15]. Тази част от новия български елит възниква по радикално различен начин в сравнение с останалите. В нейната основа също така

наблюдаваме бивш елит, но го няма противопоставянето като легитимираща процедура.

Структурите на бъдещото движение се оформят още в хода на съпротивата срещу т. нар. възродителен процес (насилственото преименуване на турското малцинство и масовото му изселване в периода 1985–1989 г.). В хода на въпросното насилие потърпевши се оказват включително повечето комунисти турци (в т. ч. на високи управленски постове), също офицери и агенти на Държавна сигурност сред турското малцинство. Така и те се превръщат в естествени бъдещи политически и стопански лидери. С други думи – тук елитът не се подбира чрез противопоставяне, а по съвсем друг механизъм. Лидерът на съпротивата Ахмед Доган (освободен от затвора в края на 1989 г.) създава и „завинаги” оглавява ДПС, което неизменно присъства в парламента още от първите демократични избори през 1990 г. и често играе ключова роля на балансьор между червени и сини в годините на Прехода.

Историята не познава „ако“, но в този случай въпросното „ако“ е повече от очевидно: ако селекцията на турския елит не бе протекла така, то почти със сигурност щяхме да наблюдаваме алтернативен елит начело на турците в България. Най-вероятно религиозен и може би дори фундаменталистки. Защото разделянето на две на елита на турското етническо малцинство би довело до двуполюсен конфронтационен модел, при който борбата за вътрешно надмощие би екстремизирала едната част. Подобно развитие се реализира например в Косово, донякъде в Македония.

[15] Около 10% от населението в България са етнически турци, чийто вот е консолидиран от ДПС, което устойчиво набира между 400 и 500 хиляди гласа на избори.

2. [Решаваща особеност на стартовата легитимация]

Можем следователно да се ангажираме с оценката, че някъде в края на 1992 г. в България приключва стартовата легитимация на новите политически елити[16]. Не само в смисъл, че вече има процедура за избирането (т. е. определянето и утвърждаването) им. А в смисъл, че те на практика са в състояние да контролират и насочват поведението на огромното мнозинство българи. И което е по-важно, на свой ред да станат *инстанция за рекрутиране на следващите кохорти на елита*. Последното си струва да се подчертае. Историческият „момент“ в това се и състои, че новите членове на политическия елит се състезават и набират „пред погледа на всички“, публично. Но легитимацията им не е инструментална, не протича по определени правила. Тя е извънпроцедурна, тя е „тайнство“, макар да става пред очите на всички - било на претъпкан с десетки хиляди хора площад, било във вестник с милионен тираж или „по телевизора“.

След 1992 г., след приключване на първичната легитимация, следващите попълнения вече не се подбират така. И в двете основни части на новия елит възникват определени правила (можем да ги наречем също и вътрешни игри), чрез които се набират нови членове.

Нататък в хода на Прехода единствено при много тежки кризи на властта (на легитимността) се оголва пак социална почва, върху която неопосредено от политически игри и партийни апарати могат да израснат някакви нови елитни образувания. (Най-разбираема илюстрация тук е Жорж Ганчев – един харизматик, съумял да черпи „първична легитимация“ и през 1996 г. дори на президентските избори.). Като цяло системата се затваря, елитът е подбран, думите му (с влияние върху масите) са определени и подредени. Тези думи са вече откъснати от произнасящите ги, те витаят в пространството като самостоятелен субект[17]. А съответните политици се стремят не толкова да произнесат нови думи, колкото да навлекат като дрехи вече влезлите в обращение – така търсят и добиват легитимност.

Но – нота бене – говорим за стартовата легитимация на новите елити. Процесът е само привидно завършил. Стартовата легитимация се оказва не само родена с началото на прехода, но и загива заедно с неговия край.

И тъй, нека внимателно инвентаризираме намереното:

а. Идеята (целта) за „мирен преход“ е условие за възможност на стартовата легитимация на новите елити/власти;

б. Тази идея (цел) съдържа свои собствени подусловия за възможност: определено описание на бъдещето, което безусловно се приема от участниците.

Това описание съдържа пет елемента:

- отказ от насилие, мирен преход;
- демокрация;

[16] В книгата на българския социолог Александър Маринов „Обществени елити и лидерство в страните в преход“ авторът обосновава, че транзитологията плаща последиците на произхода си: тя възниква върху конкретна случка с преходите в Бразилия и Испания и определено изпитва трудности да приложи парадигмите си в Източна Европа.

[17] Затова в България „вилнееше престъпност“, когато още нямаше и помен от истинска организирана престъпност. Затова „материалният живот беше ад“, макар кризата да не беше и потропала на вратата. „Западът инвестираше“ у нас, но не влизаше и лев. Затова дори най-кротките седесари трябваше да казват „комунистите“ за БСП и т. н.

- пазарна икономика;
- етнически мир и права на малцинствата;
- геополитическа преориентация на България към Западна Европа[18];

в. Консенсусът по тези пет пункта изтласква противопоставянето (като легитимираща процедура) към миналото.

Важно е да забележим не толкова какво *има* в получената схема, колкото какво *няма*, какво напълно липсва в нея. А именно: това са дефиниции на властта и за властта, които почти напълно са заобиколили *въпросите на и за собствеността*.

А. „Пропуснатата" собственост

На Кръглата маса за въпросната собственост узнаваме само две неща: че тя е „държавна", т. е. „ничия", лоша и трябва да стане „частна", т. е. „нечия", добра. С което възникват и се приемат без всякакво допълнително обсъждане още две скрити предпоставки:

1. Че частната собственост и пазарът сами по себе си, независимо от формите си, ще „оправят нещата" – един вид постига се всеобщо съгласие, че „приватизацията" и преходът към пазарна икономика са нещо хубаво и лесно[19];

2. Че самият преход „държавно – частно", т. е. приватизацията ще протича по някакви естествени пътища; че не подлежи на обговаряне или договаряне, че е като дишането – мислене не се изисква.

Първата предпоставка води до очевидни последици: елитът предварително разказва на населението Прехода като история за подобряване на стандарта на живот и изобщо на живота. Това не е само лъжовно, а носи със себе си и огромни, нестихващи неприятности за самите елити, които в бързината са изградили не просто очакване, а направо конвенция. Тъкмо този предварителен разказ имат предвид хората, когато казват „в България няма истинска демокрация"[20]. Защото „истинската демокрация" им е разказана като благосъстояние а ла Западна Европа. При това – бързо: създават се масови очаквания за само 5 години. Това е един от първородните грехове на новия политически елит. Тук е заровен бъдещият разрив „елит–маса"[21]. И в крайна сметка де-легитимацията на елита, след като преходът приключи.

Но по-важна е втората предпоставка: властовият договор не коментира въпроса за формите на трансформация на собствеността. *Елитите се легитимират извън този въпрос*[22]. Съгласието за „приватизация" е не повече от принципно съгласие за крайния резултат. И в този смисъл то не съдържа в себе си нищо повече от онова, което имаме в

[18] Важна бележка: под „демокрация" двете части на елита мислят едно и също нещо – свободни избори, свобода на словото и печата. Но под „пазарна икономика" и „път към Европа" се подразбират доста смътни и различни съдържания. Левите например дълго време са убедени, че пътят към Европа е съвместен с Русия, че и тя се движи натам. А десните – че капитализмът се свежда до регистрация на частна фирма в съда.

[19] „За" пазарна икономика през 1991 г. са 61% от избирателите; „против" – 17% („Евробарометър").

[20] Gallup International

[21] Като пряко следствие от това години и години наред, дори след края на Прехода, всички социолози регистрират постоянни и огромни стойности на песимизъм у населението – толкова големи, че няма накъде да растат.

[22] Ако ви хрумва, че така става и в Чехия, трябва да си спомните, че антикомунистическите елити там са вече легитимирани по съвсем друг начин: десетилетия борби.

„геополитическата предпоставка“ – собствеността ни да е „като в Европа“. Нищо конкретно за приватизацията не се обсъжда!

С това е извършен решаващ акт: въпросът за властта е откъснат от въпроса за собствеността[23]. Факт с огромни последици!

Преди да продължим нататък, да огледаме формулата на стартовата легитимация на новите български елити. Уточняваме я окончателно – едно съгласие, едно противопоставяне и един „нулев“ член:

- съгласие по проекта за бъдеще;
- противопоставяне по оценката на миналото;
- неопределеност за начина на преминаване на собствеността от „лоша“ към „добра“, от държавна към частна.

Става дума за нещо като „генетичен код“. Дори след края на Прехода, в края на първото десетилетие на XXI век, макар вече не на повърхността, тези 3 съставки все още „прозират“ зад действията, програмите и оценките на българския политически елит.

Да кажеш, че власт и собственост са се откъснали и че държавата е слаба, е едно и също. Само че първото визира съдържанието, а второто – формата.

Мирният преход по дефиниция предполага, че трансформацията на собствеността се извършва по определени публични п р а в и л а, а не със сила. Ала тъкмо тези правила биват установявани от така рекрутираните елити. И разкъсването тук е очевидно: елитите не се подбират в съответствие с някаква предварителна представа за въпросните правила (за приватизацията и реституцията). А обратно: според това какви политически елити са генерирани - се задават и менят правилата на приватизацията[24].

Б. Самозванството като легитимираща процедура

В началото на прехода сред елитите регистрираме явление, което за удобство можем да наречем „самозванство“[25]. Без някакви предзададени критерии за подбор цяла група хора се устремяват „напред и нагоре“ и в резултат част от тях се оказват елит. Такъв е реалният модел. И той добре илюстрира обстоятелството, че стартовият механизъм на българския Преход е външен, но *без* появата на завоевателска армия.

Но! Самозванството е необходимо, ала недостатъчно условие за подбора на елитите. Реалната, окончателна селекция е зададена с процедурата на противопоставянето, т. е. на

[23] Но „собствеността“, разбрана не като притежание, натурализирана само като някакви вещи, сгради, оръдия на труда и пр., а и като ресурси за влияние, полета на въздействие, условия за възможност на трансформация на политически в икономически капитали. Всъщност „обикновената собственост“ прекалено дълго се запазва в предишния си вид, защото тъкмо такава тя е адекватният инструмент за опазване, трансформиране и трансфер на влияния с минимум инкасирани негативни последици спрямо заинтересованите субекти.

[24] Това впрочем е нещо съвсем разбираемо условие за възможност – самите елити не се подбират по „правила“ тъкмо защото тези „правила“ се установяват от елитите (в случая, от тяхното взаимодействие).

[25] И действително, самозванството, самонаричането е основна процедура в поведението на бъдещите елити непосредствено след 10 ноември 1989 г. Това се отнася до много широк кръг хора: тук са не само „демократите“, „социалистите“, но и „банкерите“, „комунистите“, дори и... социолозите. Към този тип актове спада и поведението на стотици хиляди, едва ли не на милион български мъже и жени, регистрирали собствена „фирма“ в началото на 90-те години, т.е. титулували се «капиталисти». От тях след десетина години действително такива остават десетина процента.

конкуренцията между самонареклите се. Да вникнем в смисъла на последните две изречения:

а. От гледище на страничния наблюдател протича процес на легитимация чрез противопоставяне (т. е. от външна гледна точка имаме нещо като парадоксален „договор“, толкова силен обаче, че може да се разказва и като „заговор“);

б. От гледната точка на участника в процеса няма нищо подобно – той вижда жестока борба, съперничество. Той просто оцелява! Едва-едва, пряко сили в неговите очи[26].

Тук няма някаква „вярна“ картина. Просто трябва да поднасяме „своята“ картина, като внимателно обговаряме от коя гледна точка се осветлява тя.

Разкази тип „б“ в пространството на „а“ са много типични за Прехода. И най-честият от тях е разказът за „Плана клин“. Този разказ представя Кръглата маса, БСП, СДС и изобщо демокрацията като хитър замисъл на част от бившата номенклатура (или понякога на „евреите“) да завземе собствеността на българите и властта в България (най-често това се мисли в сговор с ЦРУ и/или КГБ).

Сега виждаме, че въпросният „План клин“ в известен смисъл не е „неверен“. Той е “очевиден” за хора, участвали неуспешно в битката за място в елитите. С което по естествен начин, отпадайки, губейки борбата „незабелязано“ за тях самите, те са заменили гледище „б“ с гледище „а“. Затова съвсем нормално са помислили, че най-сетне „са разбрали истината“, а дотогава „са се заблуждавали“. Оттук обаче следва нещо изненадващо – „Планът клин“ не може да получи масово разпространение. За човек, който не е участвал в битките на елита и за място във властта, въпросният „план“ не е така очевиден (а повечето хора априори приемат факта, че не са от елита). Последното произвежда съвсем друг àглед в съзнанието им – първоначално те са склонни да разглеждат части от противостоящите си политически елити като свои реални представители („аз съм от БСП“, „аз съм от СДС“).

Тоест за т. нар. обикновени хора смяната на гледните точки не тече от „б“ към „а“, а другояче – те престават да разглеждат части от елита като свои представители и се съсредоточават върху факта, че тези части все пак са елит (“всички са там за келепира”). Тоест още в началото на Прехода е заложена пропаст между управляващи и управлявани (“ние” – “те”), която биполярното противопоставяне камуфлира, но с изчерпването му тази пропаст лъсва и става видима за масите. Затова в края на прехода те изживяват себе си и разказват себе си като „разочаровани“ – просто демонстрират убеждението си, че елитът не се е оказал нищо повече от... елит! Или, казано на техен език, че „онези горе всичките са гадове“. В който пункт могат *и да* приемат версия а ла „План клин“, но само като една възможна илюстрация към нещо далеч по-важно – че се е формирала група коварни хора, обрекла тях, честните и добрите, да пребивават в положението на „долна класа“[27].

---

[26] Един от ключовите участници в процеса (Андрей Луканов) описва това изживяване в заглавието на книгата си „Българската корида“.

[27] Поради всичко това „Планът клин“ се консумира по-скоро за развлечение и не функционира като масова идеологема.

3. [Серия уточняващи отклонения]

Социалният процес винаги е далеч по-пъстър от теоретизиращата го схема (или схематизиращата го теория). Затова, преди да продължим, ще направим серия уточняващи отклонения, понеже представата, че единният елит се е диференцирал и легитимирал чрез противопоставяне за миналото, е една силна абстракция, мощно (и полезно – както ще се убедим) обобщение. Но в действителност:

а. Властите или елитите на реалния социализъм не се разпадат произволно на някакви си две части. С много по-голяма вероятност при „сините“ попадат представители на социалистическата интелигенция, а при „червените“ – хора от управленския и репресивния апарат. Има и поколенческа асиметрия – повечето млади от стария елит тръгват в „синя посока“ и обратно.

б. Самата номенклатура преди 10 ноември не представлява нещо еднородно. Предишният „червен“ елит съвсем не е хомогенен. Той се различава по ресурсите, с които разполага. Генералното разграничение тук е:

1. Стопанско-технократска номенклатура;
2. Партийно-идеологическа номенклатура;
3. Организационна номенклатура;
4. Органите за „сигурност“.

Стопанско-технократската номенклатура има в напреднала степен формирани капиталови мотивации – нещо, което я прави достатъчно различна примерно от партийно-идеологическата. Противопоставянето помежду им започва още в класическите времена на комунистическата система. Работата е там, че кадровата селекция е в ръцете на партийно-организационната номенклатура, а партийно-стопанската на някакъв етап отчасти се откъсва и еманципира, пробвайки да следва самостоятелна линия. Политическото дълголетие на Тодор Живков се дължи на умението му да балансира тенденциите. Той систематично отстранява представители ту на едните, ту на другите. Картината след 10 ноември се усложнява (замъглява) с разграничаването от „Живков и неговото обкръжение“. Това е ход на *символно самонасилие*, който всъщност прикрива истинското противоречие между различните типове номенклатурни елити. Например, както социологът Иван Чалъков показва много добре, Огнян Дойнов, един типов представител на стопанско-технократската номенклатура, се оказва (в резултат на символното самонасилие) част от Живковото обкръжение, а типичният висш орг. работник Начо Папазов – не. Оттук „конверсията на капитали“ тече с различна интензивност и по различна логика за различните типове елити на бившия режим[28].

в. Уговорка е необходима и за израза „общоприемливо бъдеще“. Червените елити и „червената част от нацията“ дълго време пребивават в идеята, че наблюдават конвергентен процес между Русия и Запада. Всъщност тук разликата е пак свързана с оценка на миналото, само че на близкото минало: в очите на повечето червени Студената война *просто е свършила*. В очите на другите *тя е спечелена* категорично от Запада.

г. За „червените“ противопоставянето е по-сложен акт от чиста война за миналото. Реформаторският им потенциал стига само колкото да сведат „лошото в миналото“ до „Живков и неговото обкръжение“. Което дори не се оказва необратим ход – още във

[28] Вж. А. Бунджулов, сп. „Социологически проблеми“, Историческа социология на социализма, бр. 1–2, 2003, а също и Иван Чалъков в същия брой на списанието.

втората половина на Прехода Тодор Живков е фактически реабилитиран, макар и косвено. Огромна част от „червените“ не са убедени, че социалистическата икономическа система е абсурд от гледна точка на пазара и пазарната логика. Напротив, в съзнанието им тя си функционира безметежно, което е подкрепено от факти като: България е трета в света по производство на мотокари, първа на Балканите по производство и износ на електроенергия, продава военна продукция за над 1 млрд. долара годишно и т. н., и т. н. Изкуственият характер на тази икономика остава скрит за тях и се разбулва постепенно и паралелно с рухването на мита за Съветския съюз в главите им. А също така и с рухването на Руския пазар за България, с което рухва и българската икономика, която над 4/5 е интегрирана със и предназначена за Съветския съюз.

Тоест съгласието за общо бъдеще е внимателно и съзнателно (!) поддържана изкуствена конструкция. Казва се „Европа“, но се разбират две доста различни неща („със СССР“ и „без СССР“). Казва се „пазарна икономика“, но не се влага еднакво съдържание и т. н. Това само доказва процедурата за налагане на безвъпросно общо бъдеще. Нещо повече: когато възникне съществено различие (например по въпроса за реституцията на земята), се стига до бързо коригиране в посока консенсус. Можем да говорим за нещо като „догонващо съгласие“ от страна на червените.

Това е възможно (за разлика от други екс-соц-страни), защото през 1989– 1990 г. БКП държи стратегическа инициатива. Избухналата късна „Пражка пролет” дава на лидерите на БКП възможност да не сведат политическото си присъствие до отбрана и пазарлък за оцеляване (както е в Полша и пр.) Началното стратегическо надмощие на БКП е толкова силно, че тази партия успява дори да определи противника си! Тя, нейното ръководство, посочва хората от другата страна на кръглата маса, т.е. БКП има възможност да реши въпроса кой от враговете ѝ ще бъде легитимиран като Врага! Наши интервюта с лидерите на червените сочат, че последните реално се колебаят между три варианта: Да поставят срещу себе си на Кръглата маса

1) Емигранти – дейци на старите (до социалистичеески) републикански партии, техни деца (т.е. Ценко Барев, Илия Минев, Анастасия Мозер и пр.);

2) Царя и монархистите;

3)Прохождащите десиденти от средите на социалистическата интелигенция плюс не-емигрирали стари лидери.

В крайна сметка се достига до вариант 3) и емигранти на Кръглата маса не се допускат.

Тук също виждаме един промислен и внимателен стремеж на БКП (и по късно на БСП) да поддържа консенсус за бъдещето на своите противници!

д. Най-сетне, самите консенсуални представи „път към Европа“, „пазарна икономика“, „демокрация“ се трансформират съществено по оста „абстрактно–конкретно“. Когато в началото на Прехода някои започват да употребяват думата „господин“[29], реакцията е смехова! Същото се случва при първото предложение България да влезе в НАТО – весел смях. Той звучи и при първите предложения за реституция на земята в реални граници. И т. н. Конкретният образ на „капитализма“ навлиза бавно, той е

[29] По време на тоталитарното управление официалното обръщение между хората е другарю/другарко”.

предмет само на най-обща уговорка. Отделни негови черти потрисат масовото съзнание, което дълго не вярва на очите си[30].

е. Водещата ни теза – разделянето на стария елит на части – замъглява факта, че бившият, досоциалистически елит доживява датата 10 ноември 1989 година. Това са дузина възрастни политически водачи на формации отпреди края на Втората световна война. Те правят сериозен опит за реставрация на политическите си партии и формално успяват – партиите им са възстановени по съдебен ред, върнато им е имущество. Тия лидери обаче не успяват да се справят със същностния въпрос в политиката – подкрепата „отдолу“. Разделилият се соцелит се оказва далеч по-силен и енергичен (да не забравяме и възрастовия аспект, лидерите на бившите политически партии са на по 70 и повече години). И макар да не успява в политическата реставрация, този малоброен, остарял бивш елит постига успех в основната си идея – реституцията, която всъщност се оказва ключова за развоя на политическите събития в страната. Отсъствието на значим дисидентски потенциал в българското общество прави възможно малкото бивши политически лидери да добият голямо относително тегло в СДС още при самото му сформиране[31]. Самозваните млади демократи буквално „пият“ от легитимиращата сила на автентичните старци.

Ето още едно много специфично обстоятелство – България е единствената страна от разпадналата се система „СССР + сателити“, в която е проведена радикална реституция[32]. Сега имаме гледна точка, от която можем да прочетем това като нещо повече от случайна, съпровождаща фактология.

Реституцията „до дупка“ е стратегическа особеност в „конверсията на капитали“: тя е начинът, по който антикомунистите си представят, че ще бъде излъчен Новият елит. Затова идеята за реституция донякъде се противопоставя на идеята за приватизация. Това обаче се оказва буквално капан за сините стратези – отлагането по настояване на „бившите бивши“ (старците от преди 9.IX.1944) на приватизацията „за след реституцията“ дава време на „бившите“ (управниците след 9.IX.1944) да прехвърлят властовите си капитали в реални. От друга страна, обемът на реституираното (ако не броим земята, която много по-късно добива стойност) не се оказва така значим, както първоначално изглежда. От трета – самите реституирани „бивши бивши“ не излъчват достатъчно енергия и борбеност за място на пазара: те стават с много по-голяма вероятност заможни, богати хора, а не капиталисти. Последното не е някаква „лична особеност“ или „умора“. Тези хора – като цяло репресирани при социализма – нямат опитност в участието в социални мрежи, имат маргинална или поне индивидуалистична нагласа. Обратно – успешният модел на Новите е на живот и смърт свързан с участието в изграждането на мрежи (както читателят ще се убеди към края на тази книга).

***

[30] Както и през 2004 г. се изразява Марчела Абрашева, директор в ББСС „Галъп Интернешънъл“, „капитализъм има засега само в София“, т. е. конкретната представа за „пазарна икономика“, за „държава при пазарната икономика“ се формира не просто бавно, но и неравномерно във възрастовите групи, по регионите и т. н.

[31] Четири от 13-те „съставки“ на СДС през декември 1989 г. са възстановени партии отпреди 1944 г.

[32] Petar-Emil Mitev. Ethnic relations in Bulgaria: legal norms and social practice, Ethnicity research center, Belgrade, 2004.

Защо обаче в разказа ни дотук привилегироваме политическите елити? Защото подборът на новите следдесетоноемврийски елити започва от един, макар и не хомогенен, *политически протоелит*. Без това да се бърка с приказките за „пълния контрол на старата БКП, Държавна Сигурност, КГБ“ и пр. Тук по-скоро се има предвид основната линия на трансформация, която е политическа: в началото и средата на промените тя набъбва, нараства като свръхполитизация. Всичко се привижда през политиката, през политическия елит, от който постепенно се „клонират“ и бавно еманципират бизнеселити. Културните, научните, академичните и пр. елити в тази картина са в периферията[33]. Политическият елит е централното действащо лице, основният актьор. От едно политическо общество (каквото е обществото на бившия режим) през едно политизирано общество към едно аполитично общество. Такъв е в най-едри щрихи главният „вектор“ на Прехода.

Нататъшната история на елитите е всъщност история на политическия модел на България в Прехода: как протича самозваното противопоставяне и до какво довежда. Без внимателно да я проследим, няма да можем подробно да вникнем и в дълбокото съдържание на Прехода: разкъсването на власт и собственост и постепенното им ново съединяване. Затова ще се опитаме да опишем функционирането на би-полярния политически модел в България и неговия последвал разпад.

---

[33] Години наред съдържанието на Прехода се привижда на политическите лидери като успешно/неуспешно кадруване. Раздвоилият се връх се стреми да назначи/удържи „наши“ хора на ключови позиции – във всички видове и нива на власт. Тоест например да превземе/задържи Академията на науките, Софийския университет, Агенцията по... Института за..., творчески съюз... и прочие. Тази битка се оказва обаче с донякъде имагинерен дивидент. Въпросните усилия издават голямо неразбиране на същността на случващото се. „Фронтът“, реалната битка за място в новите елити, се оказва съвсем другаде, а не в привичните за соцжителя държавни постове и службици.

Глава втора

Би-полярният политически модел и неговият интимен механизъм

Течението Гълфстрийм – което задава сегашния климат в Европа – се дължи на факта, че до бреговете на Канада гигантски водни маси „падат“ бързо надолу и изтласкват придънна студена вода на юг. Получава се нещо като конвейер: отгоре топла вода върви на Север, отдолу – студена в обратна посока.

Това е неизмислен и ненаправен от никого равновесен механизъм, с огромни последствия – такива, че отпадането му би могло да застраши самото съществуване на западната цивилизация. Просъществувалият в България близо 12 години би-полярен политически модел също има подобен несътворен от никого „механизъм“. Ще го разгледаме първо в неговата огрубена обща форма. Сетне ще илюстрираме с емпирични данни реалното му функциониране.

1. [Ядра и периферии]

Разделеният (по описания начин) на две политически елит поражда още на първите избори два електората от еднакъв порядък. През юни 1990 г. (за Велико народно събрание) за БСП гласуват 2,9 милиона, а за СДС – 2,2 милиона души. Това обаче е само стартовото съотношение на „сините“ и „червените“ българи. Впоследствие се оказва, че и двата електората имат *свои ядра и свои периферии*.

Тези две понятия не могат да бъдат дефинирани напълно точно, преди да проследим съпровождащите българския Преход митове (Глава 4). Все пак тук ще посочим два смисъла на „ядро“ и „периферия“, без които биполярният модел трудно ще бъде разбран.

1. В *емпиричен смисъл* почти всички български социолози регистрират простия факт, че около половината от всеки от двата основни електората се държи лоялно към предпочетената от самия него партия (т. е. винаги отива да гласува, никога не гласува за никой друг). Това е практическият смисъл на понятието „ядро“. Обратно – периферният електорат в зависимост от политическата ситуация може да гласува за своята партия или да гласува за друга партия (близка до нея или отцепила се), или пък просто да не гласува.

Главният емпиричен факт тук е, че по време на разглеждания 12 годишен период *изключително малка част от гласоподавателите (под 10%) са склонни да гласуват ту в „червено“, ту в „синьо“*. И това важи за седем вота: четири парламентарни и три президентски избора.

2. *Теоретичният смисъл* на „ядро“ и „периферия“ се задава от самата дефиниция на стартовата легитимация: противопоставянето на синия и червения политически елит. Видяхме, че скритото съгласие за бъдещето на България се съпровожда от шумно и

яростно разногласие за нейното минало. Тъкмо отношението към миналото[34] се оказва определящо дали даден избирател е в „ядрото“ на електората си.

Не става дума нито за психология, нито само за иделогия. „Ядро“, разбира се, означава и това, че съставящите го хора преживяват родовата си памет като извор на решаваща идентификация. Тоест, че тяхната антикомунистическа (респективно антифашистка) памет е по-силна от всички и всякакви „впечатления“ за актуалното политическо състояние на нещата. И те съответно гласуват за „своите“ – абсолютно независимо от политическите действия и постижения на тези „свои“.

Но това е наблюдаемото свойство на „ядрото“. А неговата същина – „ядрото на ядрото“, така да се каже – ни разкрива още нещо много деликатно: „ядрата“ са групирани около „бившите“ и „бившите бивши“. Тоест наблюдаваме битка на елити! От едната страна е „бившият елит“ - номенклатурата на социализма. А от другата е „бившият бивш“ елит - репресираните при социализма семейства на елитите отпреди Втората световна война.

Това ни дава интересна допълнителна гледна точка, от която да наблюдаваме целия Преход. Политическите елити на Прехода, или Новите, са резултат от битката между Бившите и Бившите Бивши. А Преходът – ще видим – завършва с това, че на мястото на Новите идват Новите Нови.

Последното е само една вметка тук. Реалният му смисъл ще стане ясен в предпоследната глава на тази книга. За линията на анализ, която следим в момента, е важно най-вече, че през целия Преход наблюдаваме една херметичност между червения и синия електорат и тяхното разделение на ядро и периферия.

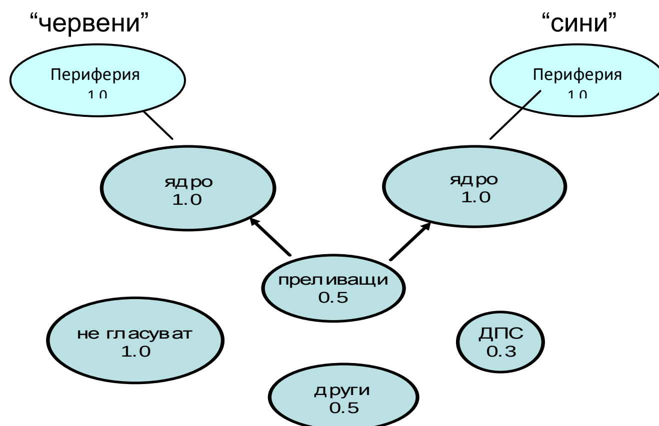
Това се оказва структурозадаващо обстоятелство: същността на политическия избор се завързва за въпроса „Да гласувам или не *за нашите*?“. Такава е реалната политическа мотивация, обусловила практически всички резултати от изборите в политическото пространство на Прехода.

Да огрубим числата и приемем, че през дванайсетте години на Прехода размерът на ядрата и перифериите не се мени, а електоратът е 6,3 милиона[35]. Тогава за целия Преход (с изключение на първите избори през 1990 г.) получаваме следната структура:

---

[34] Само че „миналото“ не бива да се схваща в модерния смисъл като пасивно, обективно, независимо... Напротив, то е активно, нахлуващо в настоящето, извикано тук от актуални политически залози и интереси. В този смисъл трябва да говорим за различни минали времена, легитимиращи и даващи живот на различни сегашни сюжети.

[35] По официални данни. В действителност в хода на Прехода реалният брой гласоподаватели, постоянно живеещи в страната, намалява поради емиграционната вълна.

Тук преди всичко проличава интимният механизъм на би-полярния модел: *провалът* на една от партиите води до оттегляне на нейната периферия от урните и до прилив на периферията на другата партия към същите урни. Към това се добавят обозначените като „преливащи“, които по правило се движат по посока на добилия самочувствие електорат, към „замирисалата“ на власт партия.

2. [Емпирично функциониране]

Получаваме гледна точка, от която изборите в Прехода се разделят на четири възможни вида:

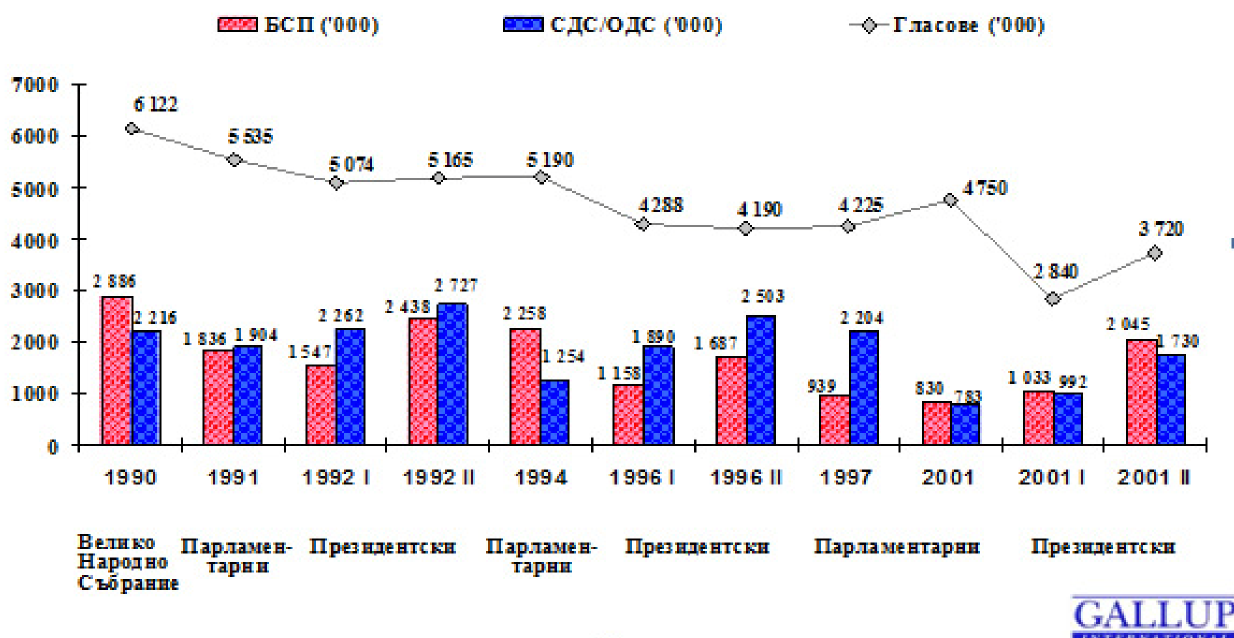
1. Мобилизирана и червена, и синя периферия;
2. Мобилизирана червена периферия,
   демобилизирана синя периферия;
3. Демобилизирана червена периферия
   мобилизирана синя периферия;
4. Демобилизирана и червена, и синя периферия.

Което при приетите крайно груби цифри би означавало следните варианти на съотношение на изборния резултат между двете основни партии (в условни единици):

а) 2:2;
б) 2:1 за червените;
в) 1:2 за сините;
г) 1:1.

А ето и самата емпирично регистрирана картина:

Таблица 1

а. Най-напред съвсем ясно се обозначават случаите на чиста победа, в съотношение „2:1“ – през 1994 г. за червените, през 1997 г. за сините. Серия разцепления в СДС при първия случай и катастрофата на правителството на Жан Виденов във втория обуславят пълната демобилизация на едните и мобилизацията на другите.

б. Резултат от типа „1:1“ имаме в два случая: христоматиен – през 2001 г., когато появилият се на политическата сцена Симеон Сакскобургготски свежда двете партии до ядрата им. И – с уговорки – през 1991 г., когато БСП е демобилизирана, а СДС – мобилизиран, но прясно разцепен на четири части: една голяма и три малки (БЗНС „Никола Петков“, СДС-либерали и СДС-център).

в. Най-сетне, съотношението „2:2“, т. е. пълна двойна мобилизация, заварваме на втория тур на два от трите вота за президент: през 1992 г. (Желю Желев срещу Велко Вълканов) и през 2001 г. (Георги Първанов срещу Петър Стоянов). И в двата случая побеждава подкрепеният от ДПС кандидат. Около 300 000 гласа на българските турци се оказват решаващи при пълна мобилизация на двата основни електората. (ДПС е партия, уникална в много отношения. Но тук ни интересува едно от тях – тя няма периферия, а само ядро. „Приливите“ и „отливите“ на електорат в ДПС стават „на кванти“ – на цели региони. Електоратът не пулсира.)

г. Към някакъв междинен случай спада победата на Стоянов над Маразов (през 1996 г.) – този мач завършва 2,5 : 1,5 поради започналата в края на управлението на Виденов червена демобилизация и пълна синя мобилизация плюс подкрепата на ДПС (и изобщо на всички не-социалистически сили) в условията на фрапантен властови провал на БСП.

Първото и главното, което следва от този интимен механизъм е, че така образувалият се политически модел е в унисон с постоянното свличане на жизненото равнище през целия Преход. Ще коментираме това подробно в следващата глава, но още

тук съзираме следното: Преходът е период, през който жизненият стандарт неизменно се понижава, сигурността на гражданите рязко се влошава, а здравната и образователната подсистеми се разпадат или „полуразпадат“. С една дума, Преходът за милиони хора изглежда като катастрофа и е катастрофа на милиони лични съдби (да не говорим за психичния шок от безработицата и уличната престъпност, непознати за жителя на реалния социализъм).

Това би трябвало да води (в условията на демокрация) до перманентна подмяна на елитите с нови, до много бързо изхабяване на лидерите и партиите-титулярки, до издигане на все по-радикални народни водители. Ала нищо подобно не се наблюдава по силата на изключителната стабилност, която двуполюсният модел има тъкмо в обстановка на всеобщо чувство за разруха и хаос.

Помним, че двата политически елита се легитимираха още в генезиса си чрез противопоставяне. Двуполюсният модел е нестихващ протестен вот. Достатъчно е едната част от елита, когато падне от власт, да започне да си гледа часовника, за да дочака със сигурност (и скоро) връщането си начело на държавата по силата на поредния наказателен вот.

В този смисъл би-полярният модел е нещо много здраво и е просто „създаден“ за катастрофични ситуации. Той е последен защитен вал от свличането на обществото към условия на граждански конфликт или война. Парадокс! Бидейки наглед неадекватен и със сигурност ирационален предмет на противостоене, „миналото“ се оказва извор на изключителна стабилизация. То е своеобразен бушон, който позволява на цялото да оцелее. Конфликтът „за миналото“ пази настоящето тъкмо защото този конфликт няма изход, той е принципно непродуктивен и е в състояние да поема нови и нови енергии. Наглед тези енергии изтичат всуе. Всъщност те потъват като в гръмоотвод и опазват обществото от прекалено разрушителните негативни нагласи и агресии.

3. [Използване на свойствата – илюстрации]

Няма съмнения, че елитите (и преди всичко лидерите) до голяма степен осъзнават тези свойства на би-полярния модел и, общо взето, съзнателно ги използват. Тук има цяла серия илюстрации, от които си струва да подберем две.

В първия конкретен случай през 1991 г., веднага след подписването на конституцията, СДС се разцепва. На такива, които отказват да я подпишат (т. е. отказват сътрудничество с бившите комунисти), и на други (три групи), които подписват и така довеждат до успешен финал Великото народно събрание[36]. Седмици след въпросното многоконфликтно подписване (съпроводено включително от гладни стачки на напуснали ВНС депутати) подкрепилите БСП при гласуването в парламента я молят да им присъди по закон „синята бюлетина“ (важен легитимиращ признак за „истинското“ СДС) и да отложи с няколко дни закона за изборите, за да имат време да се съюзят. Но получават промислен и съзнателен отказ, довел до тяхното отпадане от следващия парламент. Лидерите на БСП добре съзнават последиците от своя ход. Те предпочитат да загубят изборите от „яростните“ антикомунисти и да минат в опозиция, но да съхранят двуполюсния модел.

[36] В него БСП има абсолютно, но не и конституционно мнозинство от 2/3.

Целта им е да не допуснат „очовечаване" на образа на противника, нужен им е диво радикализиран противник, който активизира и „втвърдява" техния електорат, пази го от разпад. Цената, платена от БСП, е достатъчно висока (конфискация, преследвания, уволнения, арести на лидери), но на тази цена „червените" опазват би-полярния модел, т.е. извора на собствената си политическа цялост.

Друг, макар и много по-дребен случай на съзнателно използване на двуполюсния модел е свързан с изборите за президент през 1996 г. Поради очерталия се провал на социалистическото правителство на Жан Виденов започва отлив на червената периферия по посока на харизматичния Жорж Ганчев. Месец преди изборите проучванията показват, че той догонва кандидата на БСП Иван Маразов. За сините възниква опасност от неочакван характер – вместо лесно победимия червен кандидат, да срещнат на втория тур един по-скоро политически неоцветен центрист, способен обаче да поднесе изненада (понеже със сигурност ще акумулира не само всички червени гласове, но и целия анти-СДС вот). Лидерът на СДС Иван Костов реагира на тази опасност по следния начин: в контраст с дотогавашното си сравнително умерено поведение той държи няколко саркастични антикомунистически речи. В тях напада и обижда БСП (включително, че е станала „третостепенна сила"). Резултатът не закъснява. Левите се мобилизират и червеният кандидат Маразов дръпва допълнителни около 5% – достатъчни, за да се класира на балотажа, където лесно губи.

Тези епизоди на особено умело използване свойствата на двуполюсния модел[37] са само върхът на айсберга. Тук те са релефно видими, защото инстинктите на би-полярното в случая се прилагат за междупартийно взаимодействие. Но по принцип тези свойства се използват основно за вътрешнопартийните борби в двете партии.

Правилото е: ядрото (а не периферията) селектира лидерите. В лидерските борби конкурентите се опират на енергиите на ядрата. А това значи, че би-полярният модел постепенно видоизменя самия лидерски състав на двете партии, и то по оста „умерени – крайни". Затова за броени години започналите с много либерални фразеологии и идеологии водачи се подменят със значително по-крайни и непримирими личности.

Отново можем да се изумим на „логиката", която историята безпощадно налага, сякаш е разумно същество. Самият двуполюсен модел – по силата на действието на ядрата си – изтласква от сцената всички, които са компромисни, склонни да преговарят и да се договарят. (По същество такава е съдбата на повечето създатели на БСП и на СДС.) Заменя ги с радикални, много по-тясно скроени, да не кажем елементарни, но решително по-праволинейни и „правоверни" лидери и дейци (не случайно в масовото говорене те добиват прозвището талибани). Но с това самият модел решително се стабилизира! Колкото по-радикална е пропастта между сини и червени, толкова по-стабилно функционира моделът. В СДС наричат този процес на селекция „люспене". В БСП – „ренегатство". Знаменателят обаче е един – ядрата подбират все по-радикални лидери. Едва ли не всеки кандидат-лидер, заложил на радикалната поза, печели, макар и да губи в очите на общественото мнение, на публиката, та дори на периферията на съответния електорат. Точно обратното се случва на дейците с умерена позиция[38]... Самият

[37] А те са десетки. От времето на „картата с черепите" като агитация за СДС (май 1990) и на запалването на Партийния дом (август 1990) това свойство на двуполюсния модел става очевидно за лидерите.

[38] Това е една от причините 10 години в страната да не успеят да се обособят умерени сини или червени лидери, които да образуват център – тези лидери изгарят като във волтова дъга.

политически диалог в обществото се оказва по особен начин ограничен. Лидерите разговарят не с „хората“, а със своите. При това: в неизборна обстановка – с „ядрата“, а в изборна – и с „перифериите“.

Образува се същински оксиморон, „дървен камък“. Общественото мнение все по-настоятелно оплаква „липсващия център“, „липсващото трето“. Правят се десетки опити „да се запълни вакуумът“ между сини и червени, да се вкара в парламента трета сила.

И всички тези опити желязно се провалят един след друг.

„Дефицитът на център“ съпровожда целия Преход. Появата му е главният симптом на неговия край, но това е тема, на която ще се спрем по-нататък.

***

Ако приемем, че сме описали самостабилизиралия се двуполюсен политически модел в неговата структура или статика, то се изправяме пред труден въпрос:

Кое обуславя динамиката на би-полярния модел, коя енергия го движи? Дотук се питахме: „Защо тъкмо БСП и СДС стават основни политически форми на Прехода?“ Сега ни е нужен отговор на друг въпрос: „Коя сила качва едната партия на власт и сваля другата?“

Всеки познава поне един прост отговор: „обедняването“. Подобно опростенчество обаче не кореспондира с фактите. Формулировката „Хората обедняват и недоволстват“ не само елементаризира реалността до крайност. Илюзията е по-дълбока. Обяснението чрез обедняването представя нещата така, сякаш обществото пулсира по логиката „физически стимул – рационална реакция“. Един вид – когато престанат да обедняват, ще започнат да „доволстват“ (и Преходът ще свърши).

Понятието, с което описваме социалната драма в България, е „декласация“. У нас Преходът започва и приключва в условията на масова декласация.

Но преди да преминем към това понятие, ще опишем в най-едри щрихи централната причина за масовата декласация – разпад на връзката между собственост и власт.

Глава трета

Разпад на връзката между собственост и власт

Промяната на 10 ноември 1989 година ликвидира фактическия механизъм на властови контрол върху „общонародната собственост“. За броени седмици се къса постоянното взаимодействие между партията, нейните сателити-трансмисии и Държавна сигурност. Държавните органи на контрол: милицията, съдът, прокуратурата, следствието и т. н., практически не са в състояние да осигурят защита срещу спонтанно възникващите форми на присвояване на оголилата се до същността си „ничия“ (общонародна) собственост. За разлика от класическата революционна ситуация, когато властта се търкаля по улиците, в България по улиците започва да се търкаля собствеността. И наблюдаваме уникален процес: *образуването на нови капитали става чрез декапитализация на икономиката*!

Диалектическа игра: капитализация чрез декапитализация.

Как е възможно това?

Отговорът на този въпрос изисква теоретизиране върху обществото на реалния социализъм.

1. [За ДНК-то на социализма: „втората мрежа“]

Метафората, с която започваме, е изненадващата съдба на две от силовите прослойки при социализма: армията и Държавна сигурност.

Армията се подменя поетапно с една интегрираща стратегия – генералите биват заменяни с полковници, които на свой ред биват подменяни с майори и т. н. до лейтенантите. Тази щадяща достойнството и перспективата им политика довежда до това, че военните успяват да се впишат в следващото общество – обеднели, разбира се, унизени, но без да изникне военна мафия.

Обратно – Държавна сигурност бива изхвърлена на улицата буквално за месеци, кадрите ѝ биват масово уволнени, заклеймени и лишени от житейска перспектива на държавни служители. В резултат (особено в България, но и в други соцстрани) на тази основа възниква мафия[39]. В генезиса на посткомунистическите мафии стоят несъмнено хора от службите и причина за това са мрежите (за които говорим по-долу): запазвайки своята мрежа, тези хора успяват да си осигурят съдба в “отвъдното” - в следкомунистическото общество[40]. Всички се изненадват от този резултат, никой не го е предвидил. Причината е, че при анализа на социализма нито противниците му, нито защитниците му отчитат мрежовия му характер.

Социализмът е описан едва ли не само от две групи разказвачи – от неговите апологети и ръководители и от техните врагове. Според първите под управлението на

[39] Интересно е за сравнение да се отбележи Румънския случай – там Секуритате само привидно бива смазана, а в действителност – напълно интегрирана. Затова и не възниква мафиотизиране от нашия тип.

[40] Рязко беше „разпусната“ впрочем и огромната армия на спортистите – тези живи доказателства за „успешността“ на социализма. Оставени на улицата, тежкоатлетите бързо я приведоха в подчинение, а силовиците от номенклатурата ги оглавиха.

компартията широките народни маси строят комунизма. Според вторите под кликата и хунтата на ненормалници стенат въпросните широки народни маси. И двете описания са неверни – най-вече защото не отчитат наличието на гражданско общество при социализма.

А. Генезис на мрежата

Социалистическата държава възниква в Русия и се мисли от своите създатели като временна държава в два смисъла. Първо, тя е *временно държава*, понеже се очаква да престане да съществува като такава сравнително скоро – след 10 години, след 20. И, второ, тя е временна в смисъл, че е *временно руска*. Очаква се световната революция. Голямата промяна, която внася Сталин – революция в революцията, може би по-кървава от самата революция, се свежда до това, че държавата губи и своята временност, и претенцията си за глобалност. „Революционное государство рабочих и крестьян“ – тази формулировка прекратява, първо, идеята за световна революция като непосредствено предстояща задача на съветската власт. И, второ, предполага един сравнително продължителен, вече обхващащ живота на няколко поколения период, през който има съветска държава.

Ликвидирането на политиката на НЕП (Нова икономическа политика)[41] в края на 20-те години на миналия век елиминира елементите на двойственост по отношение на собствеността: тя окончателно и докрай преминава в разпореждане на държавата-партия. Това е краят на обмена на вещи срещу вещи като доминираща социална връзка[42]. Заместването на обменните отношения с преки властови поражда дефицит, при това двоен – по отношение и на вещите, и на властта. Първият е класически описан от унгарския икономист Янош Корнай в известното му произведение „Икономика на дефицита“. Вторият, властовият дефицит, е сравнително рядко засяган от изследователите, като може би най-убедително е представен през 80-те години на миналия век от българския учен Деян Деянов. Той рисува съветската система като държава, която „за цял живот“ пада към центъра си. При тази перманентна нужда от централизация в сталинисткото общество колкото по-нагоре си в йерархията, толкова по-голям властови дефицит изпитваш. А най-големият дефицит на власт, колкото и парадоксално да звучи, изпитва Сталин. Такъв е резултатът в една система на непрекъснато помпане на властови функции нагоре.

Властовият дефицит обаче е нещо по-сложно от това помпане. Периодите на централизация се редуват в историята на реалния социализъм с периоди на разтоварване от функции, на “даване на права по места”. Тази пулсация се извършва всеки път, когато:

а) социалистическата държава и икономика изпитват криза;

б) когато се води специфична борба за власт – обикновено свързана със смяната на поколения във властта.

Но колкото и този вид общество непрекъснато да пулсира по оста “централизирано – децентрализирано”, границите на пулсацията са зададени от двете крайни точки на това вечно социалистическо махало: военният комунизъм в единия край и НЕП в другия. Но във всички случаи, във всеки момент и във всяка точка на йерархията имаме съзнание за

[41] Новата икономическа политика допуска известна контролирана активност на частен сектор.

[42] „Социалната връзка мени историческите си лица, но не мени властовата си природа.“, „Собственост и обществена принуда“, 1983 г.,Стойчев, К.

властови дефицит, т.е. необходимост от повече власт (най-малкото в смисъл, че е необходим повече ресурс).

В известен смисъл властовият дефицит е “обратната страна” на стоковия, негова сянка, последица и условие за възможност. Защото няма нито един въпрос, който да се решава “естествено”, по стихиен път. Дали ще бъде построена болница, дали ще се изградят (и къде) бръснарници, дали догодина ще има череши - всички тези и още милиони въпроси в този вид общество са по същността си политически, властови. Те зависят от решенията на различни фактори в социалистическата йерархия и се свеждат до борба за ресурс. В тази борба са потопени министерства, заводи, общини, райони... Потопени са всички, включително и обикновените хора, гражданите. И тази борба, несъмнено, е главна проява на субектност на тези граждани, които непрекъснато обитават границите на два дефицита: стоковия и властовия.)

Именно на границата на тези два дефицита – властовия и стоковия – се ражда „втората мрежа“. Подобно на онова, което забележителният френски антрополог Клод Леви-Строс казва за първобитното общество – че то е съвкупност от правила за обмен на жени, то обществото (не държавата!) при социализма се явява съвкупност от правила за обмяна на вещи и власт (статуси/достъпи)[43]. Буквално по Хегел този вид държава поражда свое „инобитие“, поражда гражданско общество чрез възникването на втора мрежа. Именно тя компенсира разрушената от социализма социална връзка[44], частично замества и поема функциите на пазарните отношения, като вместо чрез обмен на вещи с вещи „диша“ чрез обмен на вещи с достъпи и на достъпи с достъпи. Тази мрежа фактически е извън държавата и, теоретично погледнато, се явява форма на съществуване на гражданското общество при социализма.

Терминът „втора мрежа“ е въведен от българския социолог Петър-Емил Митев в началото на 80-те години. Той го взема от една журналистическа публикация, но го поставя в съвсем ясен научен контекст, следвайки известна мисъл на Маркс:

„Всеки индивид притежава обществена мощ под формата на вещ. Отнемете на вещта тази обществена мощ и ще трябва да я дадете на едни лица като власт над други лица.“[45]

От тази гледна точка историята на социализма може да бъде разказана и като постепенна и бавна победа на гражданското общество над държавата-партия[46]. Това е

---

[43] Статусите само изглеждат „допълнителни към” властта; в действителност те са различните „костюми“ в „гардероба“ на властта. Още позабравената ролева теория разглежда социалното положение като съвкупност от възможности. Тоест - статуса като сума от достъпи.

[44] Социалистическият човек наред със зависимостите си в официалното битие по същество изживява живота си потопен в лепкава, многообразна и безкрайна поредица от лични зависимости – услуги и контрауслуги на микроравнище: буркани, братовчеди, торби цимент, разрешителни, един познат полковник, Пешо тенекеджията, вкарването на детето и уредената шуренайка от едно приятелче от казармата и т. н. – паноптикум на самата плът на предишния обществен живот. Изобщо граждански живот, базиран на прередждане на опашката – „Жигули“ за 3, а не за 8 години, цветен телевизор сега, а не след 6 месеца.

[45] Маркс, К., Енгелс, Фр., „Икономически ръкописи 1857–1859 г.“, Съчинения, т. 46, част 1, стр. 91, С., 1978.

[46] За преструктурирането на мрежите в Източна Европа има огромна литература. Вж. например солидното изследване на David Stark and Laszlo Bruszt 1998, Postsocialist pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe, Press Syndicate of the University of Cambridge 1998 /bulgarian edition in 2004, AMAT-AX Publ/ и анализа на Иво Можни за случая Чехословакия (Можни Иво, Защо така лесно... Някои семейни основания за нежната революция, Издателство “Изток-Запад, 2003). Не по-малко интересни са и

форма на тиха революция, приключила през 80-те години на територията на съветската империя и в сателитните държави от Източна Европа, но още не в Китай, не и във Виетнам. При това не е задължително да се стига винаги до хепиенд – в редица средноазиатски екссъветски републики наблюдаваме друг вид мутации на втората мрежа, генериращи други политически системи и стопански структури.

И така, да дефинираме какво е „гражданско общество“ при социализма – това е втората мрежа, самоналожилата се система от обмяна на (1) вещи срещу достъпи, (2) на достъпи срещу достъпи, (3) вещи срещу вещи – по същество непазарно (поради принципната нееквивалентност на този обмен при социализма)[47].

Ключова характеристика на втората мрежа е, че тя е повсеместна и че всички – и управляващи, и управлявани – са потопени в нея. От вътрешна, т. е. от тяхна гледна точка, тя бива мислена като отклонение, като нередност, понеже пряко противоречи на официалните идеологически норми на първата мрежа, на държавата-партия. Така се получава страннна картина на всеобщо раздвоено поведение – официалната норма е постоянен ритуал, а неофициалното отклонение – ежедневен бит. Може би подобно явление да е имало и в богомилските държави, като Босна преди векове например[48].

В хода на своята еволюция втората мрежа неизбежно се йерархизира и „застава“ в паралел с официалните формални йерархии. Няма как – има ли обмен на вещи срещу достъпи, естествено е в неговите рамки да възникват по-централни и по-периферни пунктове на обмяна. Постепенно се получава нещо като колонизация на държавата-партия от битово-гражданското общество. Всъщност става дума по-скоро за раково образувание, което се разраства по тегло и значимост. На всекидневния език на потопените в тази система индивиди описанието е афористично: „за всичко си има втори начин“. Тоест вторият начин повсеместно е дублирал първия![49]

Втората мрежа в България има важна специфика в генезиса си – израства върху благодатната почва на неразложените още през 50-те години на миналия век семейно-

---

изследванията на Янош Корнай, Иван Железни 1978/, на Леденева за Русия, на G. Mink i Jean-Charles Schurek за полските комунистически елити и конверсията на техните капитали след 1989 година. Всъщност този анализ кореспондира с идеите на група изследователи от Института за критически социални изследвания, интерпретиращи социализма като общество на мрежите Става дума за Д. Деянов, А. Бунджулов, И. Чалъков и др. За техните схващания и теоретически предшественици - виж специалния брой на сп. Социологически проблеми "Историческа социология на социализма", 2003 X 1-2. Виж в същия и схващанията на Иван Кръстев за антикорупционните настроения в Източна Европа от гледната точка на една "икономика на морала". На Румен Аврамов ние (а и всеки опит да се обясни т.нар. path dependency) дължим един солиден, документално подплатен анализ на особеностите на гражданското общество и на "мрежите" в икономиката на докомунистическа България, който разполага социализма в това, което френските историци от "Анали" наричат longue duree. (Румен Аврамов. Стопанският XX век на България, Изд. Факел и Център за Либерални Стратегии, 2001)..

[47] Това са обмени от типа „едни ябълки сега за едни резервни части, когато „Москвич“-ът се развали“ например.

[48] В социологията на авторите от т.нар. бивш комунистически блок имат много конкретни описания на системата на връзките и услугите, на неформалната икономика в България преди и след 1989 година.Един близък до нашия, но не идентичен проблем. Виж по този въпрос огромната библиография и конкретни изследвания на българския социолог Таня Чавдарова - Неформалната икономика. София, Издателство "ЛИК", 2001. Виж и работите на френския политолог и експерт по България Nadege Ragaru /These de doctorat a Institut d'Etudes Politiques, Paris, manuscript/ За Русия от Леденева, Алена, 1998 Russia's Economy of Favors: Blat, Networking and Infomal Excange, Cambridge UniversityPress, UK, 1998.

[49] Първата мрежа не е пасивна жертва на втората и често предприема офанзиви – къде по-успешни, къде не.

родови социални връзки. Успоредно с процеса на урбанизация роднинско-земляческите отношения, пренесени в градска среда, се трансформират в професионално-приятелски. В крайна сметка се произвежда структура на „кланови“ взаимозависимости[50].

Обобщено казано, въпросните обменни мрежи са съвкупност от отношения (1) лични, (2) дублиращи някакви официални отношения, (3) винаги компенсират дефицит и (4) се изразяват в обмени на достъпи за достъпи или достъпи за вещи.

С рухването на социалистическата държава – а тя *и ден не може да съществува без бъдещето си[51], без поне формално да бъде проект за комунизъм*, се стига до парадокс. Изчезва властовият център, а значи и помпането на власт към него – така доминиращата държавна собственост увисва във въздуха. Самата държава чисто формално продължава да съществува – има министри, чиновници, администрация, но единствената действително функционираща структура остава втората мрежа, понеже в края на 1989 г. никой не събаря специфичното гражданско общество. Съборена бива само социалистическата държава и следователно обществените форми се оказват единствените жизнени опори на социума. Вероятно преувеличаваме, за да подчертаем необичайността на ситуацията – естествено, някои функции на държавността се запазват. Но за целите на анализа ни интересува да погледнем на извършения експеримент като че той се осъществява в чист, радикален вид, за да оголим същността му. Затова точният въпрос би бил: „Какво става в един социум, ако всички форми на държавност бъдат премахнати и останат само обществените?“

Вече знаем отговора: на 10 ноември 1989 г. за броени дни държавата попада в ръцете на гражданското общество, конфигурирано и оголило се като втора мрежа. И доколкото, както видяхме, последната има своята йерархия, то властта преминава *в нечии* ръце: в ръцете на „началниците“ на тази специфична форма - втората мрежа, както и в ръцете на дейците, оглавили „контрамрежите“, наричани от Деянов „трети мрежи“.

Б. Основни функционални единици на втората мрежа

Социалистическата държава от функционална гледна точка е преди всичко машина за обезпечаване на проводимост на властовия език до всички пунктове на социума. За целта е необходима репресивна система, която да унищожава или потиска алтернативното говорене. Обобщеното наименование на дейците от тази система е *„номенклатура“* – именно тя осигурява безпрепятствен път на властовия импулс. Не случайно тази дума няма политически превод на западен език, понеже западната действителност не поражда неин еквивалент, феноменът отсъства – така както отсъства функцията и съответно наименованието *„интелигенция“*. Последната произвежда съдържанието на властовия език при социализма за разлика от номенклатурата, която го

---

[50] През 80-те години Деян Деянов добре аргументира защо въпреки че във всяко общество има мрежи, само социализмът е общество на мрежите. Затова формулира понятието „трета мрежа“ – мрежови дейци, обединили се и съзнателно водещи война за възстановяване на самодействието на вещите, за тяхната еманципация от политическата власт. От дистанцията на историческото време сега разбираме, че Деянов фактически е дефинирал дисидентското движение като мрежово образувание, вътрешно присъщо на социализма. Тук можем да добавим, че и реформаторите в комунистическата партия умело и съзнателно се сплитаха в мрежи.

[51] В подчертаните думи, струва ни се, е заровена тайната на колапса на Съветската империя едва ли не за дни, а на малките европейски сателитни държави – за часове.

„охранява“ и „транспортира“. Интелигенцията е самостоятелен социален слой и по същество е обобщено наименование на всички производители не само на думи, но и на съдържания на властовия език. Затова социализмът официално я диференцира като (1) „художествено-творческа“ и (2) „инженерно-техническа“ интелигенция. Определенията могат да бъдат каквито пожелаете – дори космическо-ракетна интелигенция или аграрно-политехническа. Същността е, че иде реч за производство на съдържания на властовия език, които са толкова широки и особени, та дори вещите играят роля на „думи“[52].

Голяма част от интелигенцията често се привижда като чиста номенклатура, защото именно номенклатурата „задава“ и контролира нейните структури. Става дума за т. нар. художествено-творчески съюзи – на писателите, на журналистите, на архитектите, на артистите и т. н. „светилища“ на властта, които държавата-партия щедро финансира и дори свръхфинансира. Но за разлика от номенклатурата интелигенцията е дарена с правото на частична саморегулация, която по-късно ще се привижда като геройско завоевание.

Тази иначе доста огрубена картина ни интересува по една важна причина. Социалистическият социум постулира идеята за липса на социална стратификация и първата мрежа се бори с всички сили да няма страти. Освен че иска да осигури равенство между града и селото, между мъжа и жената, между физическия и умствения труд, тя се мъчи да осигури равенството по всички линии на всички. Такава е доктрината и тя не е просто утопия – само в подобно общество властовият език може да се носи свободно, както светлина в стъкло. Има ли друг вид вещество, има ли ръб, там ще възникне някакво пресичане и „светлината“ няма да се движи свободно – властовият език няма да тече безпрепятствено. Ето как получаваме формално противоречие – за да има без-стратово съществуване, нужни са поне две страти, които да го осигуряват: номенклатура и интелигенция. Тези подсистеми (страти) се оказват обаче на едно особено място – на границата между държавата и обществото.

Ако се върнем към формулировката, че гражданското общество на социализма са вторите мрежи, то общата част на държавата и обществото се оказват интелигенцията и номенклатурата. Те са, от една страна, държавата, а, от друга страна – обществото. Те са пресечната им точка по силата на механизма, който описахме. И съответно знаят да говорят и на двата властови езика – и на официалния, и на мрежовия. Те са най-добрите дейци на втората мрежа (най-бързо функциониращите, най-добре организираните) и същевременно са онова, което продължава да крепи тоталитарната държава. Появява се един изящен парадокс – общата част на държавата и обществото се оказват двата слоя, отговарящи съответно за репресията и за съдържанието на репресивния импулс.

Т. нар. комунизъм впрочем познава усилия да се ликвидира този парадокс. Например „културната революция“ може да се разкаже като опит на Мао Дзъдун да върне революцията в по-ранна фаза, когато партията и интелигенцията все още не са се уталожили като обща част на обществото и държавата. И той просто репресира партийните апаратчици и интелигенцията. Старае се да рекрутира на тяхно място нова партия и нова интелигенция, като вероятно си представя общество, в което на 10-15

[52] Социализмът преобръща донякъде съотношението дума/вещ. Не е пресилено да се каже, че „заводът“ е по-скоро дума в непреставащия диалог на социалистическата власт с отвъдното, с утопията. Ето защо и инженерът е неизбежно включен в производството на властовия език, разбран широко.

години това се повтаря. Тези опити обаче дори в Китай завършват с победа на съответната страта над ония, които се опитват да я ликвидират.

В. Мутация на втората мрежа

В условията на възникващото посткомунистическо общество втората мрежа започва да мутира/еволюира. Номенклатурата и интелигенцията се оказват ако не единствените, то поне основните градивни елементи за новия елит „the day after“. Става дума главно за строежа на двете основни партии – СДС и БСП, които се обособяват и легитимират чрез противопоставяне. Втората мрежа по същество „назначава“ своя авангард за авангард на следващото демократично общество и на следващата държава. Тя превръща значими части от елита на бившия репресивен апарат и от елита на бившите производители на думи в лидери на България. Затова твърдим, че пряк резултат от мутирането на авангарда на втората мрежа е подборът на политическия елит на посткомунистическото общество. Впоследствие напълно логично се рекрутира и бъдещата каста на собствениците – от същия актьорски състав. Това става просто и лесно, защото с отпадането на тоталитарната държава втората мрежа се явява единствен регулатор на икономиката. *Така посткомунистическата икономика не е нищо друго освен начин на втората мрежа да преконцентрира собствеността в свои ръце.* Затова именно натрупването на капитала у нас е исторически уникално – то става не чрез концентрация и увеличаване, а чрез деконцентрация и разграбване. Условно казано, за да се натрупат 10 единици, лидери на втората мрежа са принудени да унищожат имущество за 100. За разлика от христоматийния пример в Англия (където „овцете изяждат хората“, т. е. собствеността се окрупнява, производителността на труда се повишава, а работниците се трудят при нечовешки условия) у нас нещата текат по точно обратния начин – раздробяване, разграбване и вкарване за кратко на работниците в рядко благоприятен първоначален режим на работа и потребление. Толкова добре, колкото живее българинът (като количество на потреблението) в самото начало на 90-те години, никога не е живял и няма скоро да живее[53]. (Въпреки митовете, които мисли и разказва самият той.) И едва ли някога отново ще работи толкова малко, надяваме се.

Върхът на втората мрежа поема политическите функции, започва да граби на едро, а на малките участници, на „обикновените хора“ е оставено обезкостяването на всичко останало. Така например не авангардът, а именно ариегардът на втората мрежа разграбва ТКЗС-тата (земеделските стопанства). Големият български социолог проф. Петър-Емил Митев има чудна перифраза: „У нас, за разлика от класическия случай в Англия, хората изядоха овцете.“ Прекрасна шега наистина, но защо ли няма смях в залата вече 18 години!

В края на мутацията втората мрежа успешно е:

- разложила държавния организъм;
- излъчила новия авангард на България;
- декапитализирала стопанството;
- формирала новата страта собственици.

[53] По данни на Живко Георгиев: 1990 година е рекордна за България (за всички времена) по потребление на месо и мляко. Илюзията за „гладната Луканова зима“ се дължи на факта, че София – в новите условия – престава да е изкуствено снабдена. Каквато е практиката дотогава. Респективно, софийската интелигенция речовито документира изненадата си.

И всичко това се развива под буйно разветите знамена на приватизацията/декапитализацията.

Г. Дегенерация на втората мрежа

Сега, на края на разказа за втората мрежа, да се върнем откъдето започнахме – на метафората за силовите прослойки на социализма и призраците им в „отвъдното“.

Как изглежда съдбата на втората мрежа вече в отвъдното, когато е „превзела“ отвътре държавата?

Първият важен показател на дегенерация е промяната във вертикално-хоризонталния характер на втората мрежа. Той започва да се превръща в хоризонтален след края на Прехода. Това е теза на Илия Илиев, български антрополог, който наблюдава следното: в условията на недостиг на месо, колбаси, зеленчуци, коли, хладилници и пр. социалистическите второмрежови образувания се изграждат хоризонтално-вертикално. Тоест човек, разполагащ с влияние върху властта и статусите/достъпите, трябва да има в антуража си един, който да доставя месото, друг – който да се грижи за ладата, трети – да му поправя хладилника и т. н. Съответно и той ги обслужва със статуси – вкарва детето в Английската гимназия, урежда измъкване от глобата в КАТ (пътната полиция)...

Типичната социалистическа обмяна е разположена вертикално-хоризонтално – в мрежата има хора с високи позиции, хора със средни, хора с ниски и хора със съвсем ниски. Точно това се разпада под действието на пазарната икономика. Остават хоризонталните мрежи. С освобождаването на функциите на парите изчезва един от дефицитите – на вещи. На мястото му възниква дефицитът на пари и по тази причина от втората мрежа постепенно отпада размяната „достъпи срещу вещи“. Остава само обмяната „пари срещу достъпи“ (която вече е не втора мрежа, а корупция) и на „достъп срещу достъп“ (но това е обмяна само между равни).

Пазарната икономика поразява социалистическата втора мрежа в самото ѝ сърце – това, че тя обменя противоположности, сиреч вещи за власт[54]. Сега просто няма защо да обменяш вещи за достъпи. Може да купуваш достъпи. Но това не е реално функционираща втора мрежа. Освен това предполага наличие на пари, а в така образувалото се ново общество свободните пари са концентрирани у малцина.

Тъй че дегенерацията тече като „хоризонтализация“. Мрежата започва да губи вертикалните си връзки. И така става корпоративна – от глобално образувание, каквото е представлявала доскоро, се разделя на „гилдии“. Рухва универсалният ѝ характер. С изваждането на вертикалните стълбове се разпада и нейната съединеност: юристите са едно, социолозите – друго, сливенчани – съвсем трето. Освен че се фрагментира на корпоративна основа, почти отпада родово-земляческо-квартално-селската ѝ социална база.

След като е била съвкупност от отношения за обмяна на вещи и достъпи, в едни фрагменти на втората мрежа започват да се обменят достъпи, а в други – вещи. Или по-точно, по високите етажи тръгват да обменят достъпи, а на ниските – вещи. Централен предмет на втората мрежа все още съществува, но в две различни „лица“.

[54] Втората мрежа съизмерва несъизмерими величини

Дотук навсякъде разпознавахме едно и също: вещ за достъп, достъп за вещ (разбира се, и вещ за вещ, и достъп за достъп). Но вече при липсата на вертикални връзки „отдолу“ се обменят вещи, „отгоре“ се обменят достъпи. При това „горе“ все по-интензивно се обменят достъпи, а „долу“ все по-рядко се обменят вещи (поради действието на пазарната икономика). Следователно втората мрежа “долу” започва да се изражда в т.нар. бурканна икономика, включително в обмяна на дребни кражби, но това е една вече дегенерирала мрежа със затихващи функции. Тя става все по-малка и по-малка, макар да играе важната роля на буфер за оцеляването на *социално* слабите и *житейски* малките.

Затова пък „на върха“ продължават да търгуват и обменят достъпи, но и този връх се стеснява. Отношенията по върховете на политическата система например са чисто мрежови и се състоят в перманентен пазарлък за ресурси и достъпи между дейци и групи дейци[55]. Това е решаваща особеност на политическата система на посткомунистическото общество: по различните етажи на мрежата текат импулси с различна сила. Импулсите „горе“ се запазват, а „долу“ затихват и в крайна сметка израждането ще завърши не със смърт (защото винаги ще има някакви мрежови образувания), а с една много фрагментирана мрежа, функционираща като подсистема на съвсем друго вече общество. Там и тогава ще е краят на тоталитарните мрежи.

Но не и на мрежите изобщо, както читателят ще се убеди до края на тази книга.

2. [Фактически форми на приватизация]

Както вече видяхме, мирният преход в България почива не само върху политически консенсус за бъдещето и върху война за миналото, но и върху една неопределеност: относно формите на приватизация. Ето защо незабавно започва уникален процес, който Андрей Бунджулов, използвайки методи на френския социолог Бурдийо, пръв характеризира като „трансформация на символните капитали в реални“[56].

Тя се излива в няколко модела на присвояване на собствеността.

Първата и може би най-важна особеност на раздържавяването на икономиката в България е неговото отлагане, забавянето на реалния му старт с години и години. Забележително е, че това отлагане е съзнателно и консенсуално решение на полярните политически сили. Мотивите обаче са различни: БСП печели време и „червената буржоазия“ получава на разположение години за „входно-изходно“ (вж. по-долу) паразитиране. СДС бави приватизацията за след реституцията!

По същество интензивна „окончателна“ приватизация започва през втората половина на 1998 г. и приключва в основни линии (за над 2/3 от индустрията) през 2001 г. Оставена почти десетилетие без пазари и инвестиции, българската индустрия не само колабира, но и се декапитализира почти изцяло. Става дума за индустриална база, надхвърляща по официални оценки 40 милиарда долара в началото, но за която в края държавата не получава и 4 милиарда като реални пари (Бялата книга, 2001 г.).

---

[55] Приемът/коктейлът е прекрасна илюстрация във феноменологията на този процес. Той е своеобразен панаир, борса на статуси/влияния в началната фаза на мутация на втората мрежа. От нещо тайно, под масата, дори срамно, тя избуява в своята противоположност – започва да се плете парадно, показно, цинично. И на края на този процес затихва и „общият коктейл“ еволюира в затворени кръгове.

[56] Вж. Бунджулов, А., Хетеротопии, ИК „Критика и хуманизъм“, С., 1995, стр. 94–102 и сл.

Процесът на декапитализация на индустрията минава през три фази, по време на всяка от които господства определен модел на раздържавяване:

А. Входно-изходна икономика (1990–1994 г.)

Социалистическата държавна собственост без командното начало на компартията и без действащ репресивен апарат преминава бързо и неизбежно в режим на източване, превръща се в т. нар. „входно-изходна икономика“. По същество става дума за приватизация на печалбата и на амортизационните отчисления. На входа на държавната производствена единица застава частна фирма, която осигурява на завишени цени суровини, доставки, услуги и пр. и формира свръхпечалба още преди самото производство. На изхода продукцията се продава (по същество на производствена цена, т. е. без печалба) на фирма-посредник, която прибира полагащата се по принцип на производителя „горница“. За държавата-собственик не просто остава нула, а минус – производствените мощности се амортизират без отчисления за това. Схемата е проста и скучна, но затова пък приложима в най-разнообразни форми, почти навсякъде. Естественият въпрос „Как при този режим предприятията не се разоряват веднага?“ има прост отговор: те се разоряват, но „отложено“, защото взимат кредити. „В края на 1995 г. 41% от всички кредити... на предприятията от реалния сектор на практика са несъбираеми. Нетната стойност на банковата система достига минус 53 млрд. лева.“[57] Така „входно-изходната“ икономика изсмуква не само соковете на индустрията и селското стопанство, но и на банковата система (която накрая рухва). А ударът по дребния спестител, неговата декапитализация, се оценява на около 5 млрд. евро.

Б. Масова приватизация (1995–1996 г.)

Наложена от БСП като „социално справедлива форма“, масовата приватизация във варианта на българската й реализация по същество се оказва подаряване на огромен обществен ресурс на преките ръководители на трийсетина приватизационни ваучерни фонда, понеже в техни ръце попада не просто управлението, но и разпореждането със собствеността. Любопитното е, че тези фондове не са само „червени“, че има нещо като опит за отстъпване, макар и частично, на ресурси на противниковия лагер, но в съотношение 1:10, разбира се. В масовия случай фондовете незабавно или с известна отсрочка пристъпват към разпродаването на активите в пряка форма: разпродажба на земя, сгради, машини... Голяма част от средствата от тия разпродажби отиват директно в частни джобове и най-често биват използвани за луксозно потребление – Мерцедеси, шопинг във Виена, ски в Алпите и т.н. В по-редки случаи част от парите се използват за инвестиции и развитие на остатъчни производствени дейности. Милионите приватизационни ваучери се превръщат в празни хартийки. Хиперинфлацията (1996 г. - 1997 г.) довършва всичко.

[57] Вж. Анатомия на прехода, Красен Станчев и др., стр. 77, 83 и др., С., 2004.

В. Работническо-мениджърска приватизация

(1997–2001 г.)

Докато в предишните два модела облагодетелствани се оказват предимно представители на свързан с БСП елит, при работническо-мениджърската приватизация собствеността е раздадена предимно на сини активисти и близки до тях кръгове. Макар че и тук има известни изключения. Скрито се допуска, че „някакъв процент трябва да се даде и на опозицията“ (вече червена към момента). Механизмът е следният: чисто политически за близо година са сменени ръководствата на около 3000 държавни предприятия, т. е. назначават се хиляди и хиляди „наши“ хора. И с това между другото в ковчега на индустрията биват забити още десетина месеца.

Следва ударно раздаване на собствеността на колективите в лицето на техните ръководители, които в общия случай действат като при масовата приватизация. Същността на работническо-мениджърската приватизация отново е „назначаването“ на капиталисти, които съвсем закономерно се отнасят консуматорски към капитала.

Сигурно има и изключения от описаните три основни модела на раздържавяване. Общото правило и съответно общият резултат обаче е разоряване на икономиката и обогатяване на новия елит, вече в по-широк смисъл. А общият механизъм, по който протича процесът, е изграждане на нови социални мрежи.

Ето кратък портрет на лунния пейзаж, който представлява българската икономика към края на 90-те години в сравнение с края на 80-те:

- безработица: нараства от 0% на официално близо 20%, реално – 25%;
- спад на промишленото производство 40–50%;
- спад на реалната работна заплата 70–75%;
- спад на БВП с около 40%[58].

Да, скъпо удоволствие е дезинтеграцията на собственост и власт...

3. [Мрежова същност на фактическите форми на приватизация]

И при трите основни модела лесно разпознаваме вече описаните мрежи в техните фази на мутация и дегенерация. Виждаме тяхна съществена особеност: мрежите се оказват не толкова обмяна на вещи срещу статуси, колкото обмяна на информация и достъпи (във върховете, при самоподбиращия се елит).

Това е система от обмени на принципа „дар – контрадар“, само че без предварително уточнени морални или други правила. От друга страна, без общностна рамка, без някакво „ние“, в което „дар – контрадар“ да се вписва, функционирането на подобна система е невъзможно. Тъкмо затова наблюдаваме образуването на временни етически общности, които обслужват въпросните „обмени“.

Кои общности? Преди всичко тези на бившите и на новите елити:

- „ние“, комсомолците; „ние“, от спецслужбите; „ние“, бившите спортисти и спортни деятели; „ние“, бившите офицери от армията;

---

[58] По данни на Красен Станчев, Георги Петров и др.

но и:

- „ние“, седесарите; „ние“, с реституирана собственост; „ние“, антикомунистите от гр. Х. и пр.

Освен общата констатация за мрежовия характер пред нас се разкриват още две изследователски задачи:

- да проследим случай на генезис на мрежи (и последиците му);
- да видим „от какво е направена мрежата“, какво е нейното естество, вещество.

1.

По първата линия става нещо съвсем разбираемо. Застрашена или останала без ресурси група започва много лесно мрежови обмени. Не само защото „хората се познават“, но и понеже има равнище на доверие и съпричастност, правопропорционални на чувството за съвместна „обреченост“ или „обида”. Така че обмяната на ресурси и достъпи започва под определена идеологическа шапка и е съпроводена от възникването на някакъв вътрешномрежови морал. „Честно-нечестно“ се оказва съотнесено не с обществена норма; обратно – държавата подлежи на пряко разграбване. Но това не се схваща като лошо, защото тя е престанала да бъде „наша“. А неблагодарното население (“за благоденствието на което отдадохме силите си”) самò плаче да бъде обрано.

Моралната норма се пренася вътре в мрежата. Като всяка морална норма обаче тя се нарушава. Възникват и специализирани отряди за поддръжка на мрежовия морал: силови, наказателни групи, които гарантират изпълнението на „ангажименти“. Тоест дисциплинират онези, които не са изпълнили своите задължения в мрежовия обмен. В наказанията има градация: варират от „глоба“ и изхвърляне от мрежата до смърт. Това е толкова развито в началото на Прехода, че от охранители (по произход, най-често бивши спортисти, хора от криминалния контингент и от бившата ДС) израстват няколко дребни в европейски, но много едри в български мащаб „бизнес империи“. Силата им се крие в произхода – те са „съдебната система“ на улицата.

Населението схваща и описва това като “престъпност”. Виждаме, обаче, че пред нас е нещо много по-значимо и важно от някаква си морално-правна девиация. Мафията (или “борците”, мутрите, както биват наричани) е основен механизъм на Прехода, негов същностен елемент. Затова през целия Преход тези “герои” обитават централни пространства на обществения живот, а след неговия край отиват на мястото си – в периферията на социума. Всъщност именно тази особеност – че нахално обитават центъра на обществото – дразни най-много и създава усещане за голяма престъпност, независимо че статистически престъпността в България през целия този период е под средноевропейската.

В началото на Прехода (към задълбочаване на този анализ ще се върнем в предпоследната глава) натрупването на капитали в България има силно развита мрежова мотивация и значително по-слаба капиталова. Не „увеличаването на парите“, а отнемането на държавен ресурс и складирането му е водещата формула. Но това значи, че традиционните капиталисти (търговци, производители и финансисти) са по-неефективни в сравнение с мрежовите. Защото да правиш успешен бизнес се оказва не толкова умение да увеличаваш парите, колкото да плетеш мрежа.

2.

Колкото до градивните тухли на мрежите, виждаме в генезиса определена последователност:

а) В началото това е сплитане на стопански връзки, информация и достъпи. (Особено при „входно-изходната“ икономика.);

б) На следващия етап започват да се сплитат и „пипала“ от политическата власт (кметска, министерска, дори законодателна). Това става включително и на базата на кредитирането. Така банката се оказва мрежови инструмент.

в) Най-сетне мрежата добива зрялост, когато се сплита с медиите.

Така че стопанският мениджмънт, политиката, финансите и медиите са „веществата“, които до самия край на прехода, а и след него неизменно намираме в мрежовидните образувания.

***

Ще пропуснем вълнуващия инак въпрос как мрежите се бият помежду си, как се съюзяват и пускат международни филизи. Това би ни отвело далеч от пряката ни тема, макар и на интересно място. Ще добавим само, че мрежите много бързо се „обезцветяват“ политически. Възникнали, както казахме, в рамките на някакво „ние“ (най-често политическо или идейно), те сравнително скоро се оказват универсални.

Точно затова всички хитрини „да се назначат капиталисти“ от дадена политическа сила се провалят. Така назначените капиталисти (т. е. хората, на които е обезпечен достъп с цел да има „наш човек с пари“) бързо влизат в мрежови отношения и се еманципират от партията / ментора си. Тук се крие и тайната на тяхната крайна победа – именно те се оказват накрая истинският нов елит на нацията (както читателят, надяваме се, ще се убеди до края на тази книга).

4. [Масовата декласация]

Процесът, който в икономиката се характеризира като декапитализация, се явява при обикновения човек като негова декласация – житейска драма на милиони, на цели поколения българи. Защото реалното богатство на социалистическия човек не е заровено основно във вещите (и техните производни), а се крие в статусите, във властовите достъпи, които той има. Тоест същността на случващото се далеч не се свежда само до очевидното обедняване.

Струва си, преди да разгледаме конкретните механизми на масовата декласация на българите, да маркираме най-напред нейната макрологика:

1. В началото на Прехода заварваме една около 80-процентова „средна класа“[59] на социализма с еди-какви си статуси (ще видим какви), които с темпа на възвръщане на пълноценните парични отношения биват масово „експроприирани“, т. е. хората се декласират;

[59] Това е по-скоро метафора, отколкото точно понятие, още повече че същинска средна класа в общество като социалистическото не може да има (вж. Николай Тилкиджиев, „Средната класа и социалната стратификация“, глава шеста, стр. 334–406). При количествената оценка (четири пети) се имат предвид добре интегрираните в соцсистемата хора, собствениците; а съвсем строго казано – притежателите на поне един от трите главни социалистически дефицита: апартамент, вила, кола.

2. Битката за удържането на статуси води до масиран натиск върху потреблението и до „разсъгласуване“/„разбягване“ на класовите признаци;

3. Хората спонтанно се съпротивляват и създават цяла система от „буфери“, чрез която да омекотят падането надолу, да се опитат да запазят качеството си на „средна класа“;

4. Но възникват механизми за поколенческо пренасяне на така загубените статуси, механизми на възпроизводство на загубата.

5. В крайна сметка се оформят пирамидите на социалното неравенство – както на прехода, така и на постпрехода.

6. Постепенно статусните характеристики отново се съгласуват и се очертава бъдещата социално-класова структура на България.

7. Накрая възникналата картина започва да се привижда като естествена и настъпва нормализация.

За да разберем пътя, който изминава масовият българин през първата половина на 90-те години, необходимо е за кратко да се върнем на неговата изходна точка, т. е. към края на 80-те.

А. „Средната класа” на социализма

В обществото на икономиката на дефицита (Корнай), в което българите живееха преди години, се бе оформила една гигантска – около 80% от населението – „средна“ прослойка. За нея бяха характерни не само определени равнища на потребление, но и някак невидими тогава, „саморазбиращи се“ като естествени, статусни характеристики. Става дума за:

а. фактическото всеобщо, лично незаплащано основно образование;

б. всеобщо достъпно средно образование;

в. гарантирано и лично незаплащано ниво на здравна защита, включително стоматологична;

г. практически пълна трудова заетост;

д. много високи нива на защита на майчинството, на децата. Почти безплатни детски дрехи, обувки и храни;

е. високо ниво на мобилност (едва ли не безплатен транспорт);

ж. 90-процентово притежание на недвижима собственост (жилище, вилно място и пр.);

з. достъп до културно потребление (много висок дори в сравнение със западноевропейското, включително по качество);

и. масово достъпна почивна и спортна база;

й. насочване на системен и огромен държавен ресурс за интеграция и развитие на малцинствата (особено ромите).

Като собственост тази „средна класа“ се описва със следните параметри[60]:

- притежават и кола, и вила, и апартамент – 15%;
- притежават две от тези три – 35%;

[60] Данни на BBSS-Gallup Int'l, получени в отговор на въпроса „Притежаваше ли вашето домакинство преди 10. XI. 1989 г. еди-какво си?“. Въпросът е задаван трикратно в интервал от години. Данните вариратсъвсем малко, тъй че картината е близка до реалната.

- притежават едно от тях (най-често апартамент) – 90%;

Особено важно е да се отбележи, че на обитателите на тази „средна класа“ е присъщо естествено чувство за равенство. По-точно, те масово схващат социалното равенство като „природно“ качество на света, в който живеят. При това толкова дълбоко, че то се разполага не на ниво „ценности“, а на ниво „очевидности“. Социалистическият човек драматично преживява съществуващите и при реалния социализъм неравенства (особено свързаните с привилегиите на властите). Дотам, че след 10 ноември масовият човек се захваща да въдворява пазарната икономика с мотив „справедливост“, „равенство“. („Това не е вече комунизъм! – възкликва в интервю през 1990 г. един еуфоричен симпатизант на ДПС. – Сега вече – всекиму според труда!“ Той вижда дори реалния социализъм като общество на крайно неравенство, а пазарната икономика – като начин то да бъде компенсирано.)

Усилията на средната класа на социализма да удържи през Прехода своите статуси/достъпи и да продължи да живее както преди водят до тежък натиск върху потреблението ѝ. Ще се спрем накратко върху някои от параметрите му.

Б. Натискът върху потреблението

Размерът на този натиск може да се представи в обобщаващи количествени оценки: към 1997 г. потреблението в страната спада с около 70% спрямо 1989 г. Дори и през 2006 г., то е едва половината от нивото преди Прехода. В края на 90-те години близо половината български домакинства са изтласкани от пазара почти изцяло – едва ли не те купуват само ток, хляб и... нищо друго. Ето само няколко щриха на „напускането на пазара“ от българите, очертани в изследване от 1998 г.: за последните 12 месеца нито веднъж не са купили ново сако (или рокля) 84% от хората; нови обувки – 62%; книга – 81%; не са посетили ресторант – 82%[61].И това при положение че над 90% от домакинствата (т. е. далеч над средноевропейското ниво) са собственици на недвижимост!

По данни на социолога Живко Георгиев, задълбочен изследовател на социалната диференциация, през първата половина на 1999 г. „горните“ 8% от потребителите са изконсумирали толкова, колкото „долните“ 73%! А съотношението между първите 10% и последните 10% по консумация е приблизително 1:20. Тоест само за 10 години диференциацията е достигнала спиращи дъха нива. Затова всякакво дълго умуване за настроенията и тенденциите в масовото съзнание е съвършено излишно.

Сърцевината на проблема дори не е толкова в количеството, а в качеството на случващото се. Социалистическата държава преразпределя и дотира едва ли не всичко – това е същностното ѝ поведение. Тя е своеобразен суперкредитор, който непрекъснато налива ресурс в статусите на всички без лихви и главници. Паричното изражение на възнагражденията от труд по правило е решително под половината от реалното, получавано по линия на статусите. С премахването на тази държава отпадат (не с един замах, но сравнително бързо) уравниловъчните механизми, които правят възможни трамвайни билети за 4 стотинки, кино за 20 ст., вестник за 3 ст., бензин за 30 ст. – все факти от „златната епоха“ в съзнанието на повечето българи. И тук съвсем не става дума за апологетика на онази държава, която без никакво съмнение е тоталитарна, репресивна,

[61] Данните са от проучване на BBSS-Gallup Int’l.

икономически неефективна и в крайна сметка обречена. А просто за отчитане на реални придобивки, които масовият човек първо получава, а после губи. Загубата в началните години на Прехода му изглежда временна, но се оказва на практика трайна и окончателна. И когато той осъзнава тази безвъзвратност (датировката на това осъзнаване е различна в разните хорски глави и съдби), възниква решаващо важно условие за край на Прехода. Ако не вярвате в това, пробвайте да убедите някого, че трамвайният билет, киното, вестникът и т. н. биха могли да върнат старите си стойности. Проблемът не е просто и само в цената, в държавното дотиране. Той вече е структурен – *отпадналата възможност е довела до отпаднала потребност*.

Най-лесен за разбиране тук е примерът с четенето на всекидневници. В края на социализма 4,5 млн. българи имат статуса „читатели на вестник". 12 години по-късно в същата рубрика заварваме само 1,5 млн. души. 18 години по-късно – под 1 милион. Това не значи, че по принцип статусът не може да бъде възстановен. Но някак не се случва!

В. Загуба на статуси/достъпи

Без да претендираме за изчерпателност, драматична и масова загуба на статуси/достъпи се регистрира емпирично поне в следните 10 области:

1. Собственост на недвижимост. Този статус бива удържан формално, т. е. нямаме пряка загуба на собственост – собственици в България, както и преди 15 г., са над 90% от домакинствата. Но тази собственост е наполовина куха, понеже амортизацията е изпила част от съдържанието й. Апартаментът от 70 квадрата на десетия етаж на стойност цял един живот е станал или недостъпен, защото асансьорът отдавна е спрял, или трудно обитаем, защото покривът тече. Не преувеличаваме, съдете сами – към 2001-ва близо две трети от домакинствата в България не са правили ремонт и не са влагали средства в жилищата си през последните 5 години. Огромна е и амортизацията вътре в жилищата, на домакинската техника. Оценките за отложено потребление в това отношение са за милиарди левове.

2. Професионален статус. Към 2000 г. безработицата достига 19% и нито веднъж не пада под 12%. Още по-важно е, че в цели региони тя трайно стои на нива от типа на 30%. По оценъчни социологически данни 30% от трудоспособните българи са принудени да работят значително под квалификацията си: „инженерът-таксиджия", „квалифицираният стругар-козар" са типови случаи на родния Преход.

3. Образователния статус ще коментираме отделно.

4. Майчинство, социални придобивки за децата, равенство на половете. Това е сферата, в която настъпва може би най-драстична „експроприация" на статуси/достъпи. Да започнем с това, че през 70-те и 80-те години една майка на три деца получава преки парични помощи, възлизащи на двойна минимална работна заплата (което е напълно ликвидирано). Да продължим през огромната дотация на детските стоки (дрехи, обувки и пр.), която изцяло отпада. И да завършим с факта, че за броени години женският труд става по-ниско платен (по различни оценки 60–80 на сто спрямо „мъжкия"). Тук обезателно трябва да се добави и радикалната законова промяна при развод. Социалистическата държава „със зъби и нокти" защитава интересите на децата: собствеността остава при онзи родител, при когото и децата (в мнозинството от случаите – при майката). В средата на Прехода съображенията за децата отпадат и съдът следи

логиката на собствеността и интереса на собственика, с което жените се поставят в една допълнителна зависимост.

5. Здравен статус. Тук може да се напише цял трагичен роман, но главното е, че значими групи хора са със силно ограничен достъп до здравеопазване. Само няколко щриха: смъртността се е увеличила, включително детската, инвалидността – също, дори туберкулозата бележи ръст от 106 случая на сто хиляди на 188 случая в края на 90-те години. Там, където здравеопазването е изцяло платено, например при зъболечението, картината е злокобна: около две трети (!) от възрастните и една пета (!) от децата в страната имат стоматологични проблеми, които не могат да решават поради липса на средства[62].

6. Статус на мобилност. Още едно фрапиращо число – през 1999 г. 56% от пълнолетните българи не са напускали нито веднъж селището си. По същото време около 800 населени места у нас са без постоянен обществен транспорт. Рухва в значима степен и пътната инфраструктура.

7. Информационен статус. Тук картината не е просто негативна. Има драстичен спад на потреблението на текстове (книги, вестници...), но и бурен ръст в други области като телевизия, видео, интернет. Регистрира се не толкова загуба на достъпи, колкото крайно диференциране на духовното потребление като вид (и съответно поява на множество субкултурни общности). Масовият отказ от консумация на класически „сериозна духовна продукция" е по-скоро световна тенденция, а не резултат само от натиска върху потреблението.

8. Битово-ритуални статуси. Имаме предвид преди всичко изключително важни за масовия човек ритуали: сватби, кръщенета, „изпращане на войник" и т. н., които стават истински разорителни. Отчетен е и голям спад при „ходенето на заведения". Колкото до „светския живот", достатъчно е да приведем следния факт из областта на маркетинга: 70% от консумацията на кафе в днешна Австрия (и това е нормалното ниво и за много други страни) става „навън", в заведения. За България този показател е 30% . Просто си го пият вкъщи!

9. Българинът има особена чувствителност към отпадането на „почивката". Гигантската, уникална дори в сравнение с други соцстрани почивна база довежда (към 1988 г.) до факта, че 40% от населението са били на курорт всяка година. 10 години покъсно „класиралите" се за почивка са четири пъти по-малко.

10. Почти изцяло отпадат програмите за интеграция и развитие на малцинствата (главно ромите). Допълнителен удар по тази група от населението нанася ликвидирането на Строителни войски, тъй като те преди това играят огромна роля за културното, образователното и професионалното развитие на етническите малцинства, бидейки практически единственото ефективно „професионално училище" за голяма част от тях.

***

Да се върнем отново към понятията „средна класа" и „декласация".

Колкото е условно да се каже, че 80 на сто от жителите на социалистическа България са „средна класа", точно толкова условно е и понятието „декласация". Работата е там, че

[62] За тези и предходните данни вж. „Здравеопазването в България – проблеми и достъп на различните социални групи". Социалдемократически институт, София, 2004. А също: „Здравеопазване. Кратък статистически справочник", 2000, МЗ, НЦ за здравна информация, София, 2001.

„нормалните“ декласации са свързани с преминаването от една класа в друга и най-често това е някакъв вид експроприация (в класическия случай – на земя).

В нашия случай декласацията не е изпадане от „горно“ в „долно“ социално положение, а самата поява на тези „горно“ и „долно“. Това е така, защото жителят на реалния социализъм има своите придобивки (и всъщност привилегии, макар да звучи предизвикателно[63]) не като лична собственост, а във формата на въпросните статуси, които се поддържат за сметка на държавата.

При социализма обаче отношението „статуси – вещи“ е значително по-сложно от аналога му в едно пазарно общество, където има универсален съизмерител – парите. Декласацията на масовия човек също се базира в известен смисъл върху „експроприация“. Само че тя тече в невидими за него форми. Те са, общо взето, три:

а) пряка загуба на достъпи (културен статус, статус на мобилност и т. н.);

б) амортизация (на личната собственост, на здравето и т. н.);

в) изпразване на статусите от съдържание (формално статусът се запазва, но по същество е отнет, макар и не съвсем разбираемо за потърпевшия. Ще се убедим в това след малко, когато коментираме подробно ситуацията с образователните статуси на българските деца).

Разбира се, над тези три форми на отнемане доминира унищожаването на общодържавната индустриална и селскостопанска собственост, обсебването й в полза на малцина, т. е. натрупването на капитали чрез декапитализация. Няма да навлизаме в детайли – декласацията ни интересува само в макромащаб, не вземаме предвид интимните й механизми. Впрочем Николай Тилкиджиев и Мартин Димов казват, че в целия съвременен свят има „преход от традиционния тип класова структура към социално-професионален тип класова структура... при която основните... линии на неравенствата вече не са толкова... пряко свързани с отношенията към собствеността, колкото с различията в придобития от отделния индивид социалноикономически статус“[64].

Към тази добра формулировка можем да добавим фазите на декласация при нашия Преход:

а. Натиск върху статусите, водещ до:

б. Намаляване на консумацията в началото, а после

и до:

в. Трайна загуба на статуси/достъпи и:

г. Евентуално загуба на собственост.

До фаза „г“ достигат малцина в редки екстремни случаи. Масовият българин успява да спре на фаза „в“. Впрочем „голямата“ си „собственост“ социалистическият човек губи не по силата на неудържимия натиск върху потреблението, а в хода на приватизацията.

Г. Буферите: семейно-родовите мрежи

Да хвърлим сега птичи поглед към „съпротивата“, която българите в Прехода организират срещу натиска върху потреблението. Тук – понеже „сиромах човек е жив

[63] Сп. „Социологически проблеми“, кн. 1–2, 2003 г., статиите на А. Бунджулов, Н. Николова, М. Георгиева.

[64] Тилкиджиев, Н., Димов, М., „Статусна основа на демократичната консолидация при посткомунизма“, С., 2003, стр. 164–165.

дявол“ – имаме изобилие от форми: като започнем с „териториално свиване“ (т. е. с преместване в по-евтин апартамент, за да се даде по-скъпият под наем) и свършим с възникването на цяла „просяшка индустрия“ около вторичните суровини.

Но основните посоки на сериозна съпротива са две:

а. дребно земеделско производство на храни и други форми на т.нар. “самозадоволяване”;

б. гурбетът в чужбина.

Гигантски е обемът на „самозадоволяването“ в България през Прехода. Ето данни на социолога Кольо Колев в изследване на Социалдемократическия институт (1999 г.)[65]:

„ - 9% от българите не консумират никаква друга храна освен онази, която могат да си произведат сами;

- 45% разчитат главно на домашно произведени храни, а именно:

- 50% сами (респективно родителите им) произвеждат картофите.

- 35% сами (респ. родителите им) произвеждат пилешкото месо;

- 34% сами (респ. родителите им) произвеждат месото;

- 46% сами (респ. родителите им) произвеждат плодовете и зеленчуците;

- 28% сами (респ. родителите им) произвеждат киселото мляко;

- 24% сами (респ. родителите им) произвеждат сиренето.

Това, разбира се, далеч не означава, че останалата част от непроизвеждащите сами храната си отиват да пазаруват. Например 50% от хората, които не произвеждат сами месото си, просто не ядат месо; 45% от непроизвеждащите пилета не ядат пилешко; 50% от тези, които нямат градина или пък роднини на село, не купуват и не ядат плодове и зеленчуци.

Данните показват, че една от границите на масова пауперизация в края на 90-те години минава по линията „яде – не яде“. Един от основните фактори за попадането от едната или от другата страна на тази линия е връзката със земята”.

А по данни на ББСС „Галъп Интернешънъл“ през същата година българите са „затворили“ 400 000 000 буркана. Това прави нещо като четвърт милиард евро в стойностно изражение. Един завиден натурален „транш“, който свързаните със земята българи са изпратили на самите себе си. Ето едно от обясненията защо при африкански по нивото си официални доходи българите в Прехода все пак не гладуват[66].

Размерите на гурбета пък могат да се оценят само косвено. Полулегалното и нелегалното работене в чужбина с пъти надвишават официалното, поради което извор на реални данни могат да бъдат единствено социологическите проучвания. Експертната оценка на социолозите от ББСС „Галъп интернешънъл“ е следната:

- около 1 млрд. евро са получени в България от роднини в чужбина през 2003 г. Същият начин на оценка дава за предишните две години съответно 600 и 800 милиона евро. Ето защо предполагаме, че това е не просто значим буфер, но и растящ такъв;

- само в Гърция за 2002 г. полузаконно и незаконно работещите (предимно сезонно) се оценяват на 100 000 българи, за 2004 г. – на 200 000, а за 2006 – 300 000. Наши всекидневници се продават масово в деня на излизането им и в Атина, и в Солун, и дори на остров Тасос! Можем да обобщим, че този буфер надхвърля оцеляването в Прехода и

[65] На база 11 200 изследвани лица.

[66] Не бива да пропускаме и ролята на сиво-черната икономика, която всъщност е водеща през Прехода и е мощен механизъм за преразпределение.

че е механизъм на реална рекапитализация на България. Предполагаме, че през следващите години той би могъл да носи на страната приток от типа на 2 млрд. годишно, което само по себе си би означавало рекапитализация на България за около 10 г.[67].

И при производството на храни, и при гурбета ясно личи дълбоката база на този вид буфери: това са родовите мрежи, семейните отношения. Макар и не така силна както в миналото, патриархалната основа, наследена от класическото село, играе роля на „универсален буфер". Това е чудесна илюстрация как една реликтова форма, нещо отживяло и умиращо, позволява на модернизацията да протича по-плавно и по-безболезнено.

Не е за подценяване и мирогледно-ценностният аспект тук: мисловно объркан, пометен от вихрушката на промените, експроприиран като статуси, „обикновеният човек" намира нещо твърдо, за което да се хване, което да придаде смисъл на усилията и страданията му: „Правя го за децата."

И накрая, един своеобразен „буфер със закъснение" – собствеността върху земята. Тази земя, която мнозинството български домакинства получиха в резултат на една много бавна и много сбъркана реституция, след 2001 година започна да добива реална стойност. Процесът се разгърна и се превърна в реален фактор за рекапитализацията на българите успоредно с евроатлантическата перспектива на България[68], тоест със значителния ръст на чуждестранните инвестиции.

5. [Съгласуване на социалните признаци]

Видяхме, че декласацията започва като „разсъгласуване"/„разбягване" на класовите признаци. Професорът, заел се с производство на домати, ни навежда на мисълта, че започва разминаване между:

- социални статуси;
- собственост;
- доходи и потребление.

Видяхме също, че отнемането на статусите не се съпровожда с пряка експроприация на собствеността, а с нейната амортизация. Но пък е придружено от гигантския натиск върху доходите и потреблението.

Това „разбягване" е временен процес, който завършва с вторично „съгласуване" на тези признаци.

В този смисъл Преходът е нещо като „класов хаос" –можем да говорим само за временни социални структури, и то всеки път трябва изрично да уточняваме само един признак (примерно потреблението), по който тези структури се дефинират.

Краят на Прехода пък би трябвало, като изследователско очакване, да е свързан с едно вторично „съгласуване" на въпросните класови признаци, т. е. на статуси, собственост, доходи и потребление. Но това би значело, че през Прехода действат някакви съгласуващи механизми, че някакви структури трябва да поставят в унисон разбягалите се признаци.

---

[67] Читателят ще прости грубостта на тези числа: данните по въпроса са деликатна материя и изискват от социолога приемане на прекалено много несигурни предположения.

[68] Към 2006 г. Над 500 000 домакинства са добили значителни средства от продажбата на земя.

Те, разбира се, са множество и тук ще коментираме само един от тях (най-могъщия по наша преценка): образователната система[69].

А. Училището като фабрика за неравенство[70]

Без ничия „зла воля“, без никой съзнателно да е прокарвал тази стратегия, училището в България се превръща във фабрика за неравенство, която започва да *произвежда четири вида хора: кандидати за (а) върха – 10 %; (б) среда – около 40%; (в) долна група – 30%; (г) парии (20%).* Тези параметри са зададени на много ранен етап на социализацията: грубо казано, в началото на пубертета и на практика се реализират до неговия край, т. е. в интервала V–XII клас. По същество българските тийнейджъри са включени в една система, която почти необратимо, ако говорим за социалното, а не за индивидуалното равнище, формира четири „класи“ в България[71].

Като основен механизъм на класова диференциация при децата функционират „трите бюджета“, върху които се държи българското образование. При това и трите са от един количествен порядък, съпоставими са по обем. Общата картина се диктува от следната логика:

Първо, съществува официален, известен на всички държавен бюджет, насочен към просветната система (3,8% от БВП към 1999 г., от които 3/4 за средното образование). Този бюджет има две фундаментални характеристики: той е малък и се разпределя неефективно.

Второ, съществува още един бюджет, представляващ между 50–70% от първия – близо половин милиард лева, осигурявани от родителите за допълнителна подготовка на децата им. Той се дава в различни форми. Главно и водещо перо в него са частните уроци: по западни езици, обща подготовка за кандидатстване, за компютърна грамотност и т.н. Друго перо в този втори бюджет са учебниците и въобще учебните помагала. Не са за подценяване и транспортните разходи.

Трето, съществува най-сетне и бюджет, насочен към децата на върха. По оценки има около 20 000 деца годишно, които се обучават в чужбина или в скъпо платени частни училища и колежи в България. Разходът за тях е съпоставим с общия разход на държавата за образование на всички деца. Това са вероятно между 100 и 200 млн. евро годишно, които се отделят под различни форми, за да се готви бъдещият социален връх.

Вторият бюджет се изстисква непосредствено от домакинствата, от обикновените хора, но най-важното е, че той е абсолютно задължителен, за да може детето да получи достъп до качествено образование. Неговата масовост е толкова голяма, защото практически децата, оставени извън него, не са в състояние да настигнат останалите.

---

[69] Има и цяла серия други съгласуващи механизми. Примерно социалистическият човек дълбоко се изумява, когато открива, че при пазарната икономика „собствеността тежи“, че не можеш да имаш петстаен апартамент, ако си на минимална пенсия. Тоест съвсем практически той е принуден да съгласува своята собственост и своите доходи. И т. н.

[70] Този параграф е цитат с малки съкращения и добавки от: Андрей Райчев, Кольо Колев, Андрей Бунджулов, „Училището и социалните неравенства“, доклад на Социалдемократическия институт, финансиран от Фондация „Фридрих Еберт“, София, 2000

[71] По данни от изследването „Социалната стратификация в България“; Андрей Райчев, Кольо Колев, Андрей Бунджулов, Лилия Димова. Издателство ЛИК – София, 2000

Констатираме „ненамислен“ от никого финансов механизъм, заложен в правилата на играта. Той води до фактическа сегрегация на децата на две големи части: на такива, към които е насочен бюджет 1, и на такива, които са адресати на бюджет 1 плюс бюджет 2[72]. Тоест 45% от децата на училищна възраст биват допълнително подготвяни по частен път, а мнозинството от 55% – не. Държавата пък е заложила така критериите за образователното състезание, че е практически изключено дете без допълнителна подготовка да продължи да учи в „добро училище“.

Системата на финансиране на просветата произвежда класово разслоение, но това е само повърхността на случващото се. Интимният механизъм на същинското разслояване се свежда до следното: децата от горната класа и бъдещата средна класа биват допуснати до двата основни модернизационни кода на съвременния свят, които остават недостъпни за децата от долната класа. Става дума за английския и за компютъра.

Таблица[73]

	БОГАТИ	**СРЕДНА КЛАСА**	**ОЦЕЛЯВАЩИ**	**ДЪНО**
ИМАТ ДОСТЪП ДО КОМПЮТЪР	57	57	37	15
ИМАТ ДОСТЪП ДО ИНТЕРНЕТ	25	23	11	3
ВЛАДЕЯТ ДОБРЕ ЗАПАДЕН ЕЗИК	21	12	7	5
ВЗИМАТ ДОПЪЛНИТЕЛНИ УРОЦИ	47	30	15	-

Тук е скрит механизмът на бъдещо разслоение. Излиза, че не просто „амортизацията“ и липсата на пари произвежда разслояване. *Главната декласация става чрез стоене на място*. Чрез това, че някои имат, а други нямат достъп до „третата вълна“[74]. Затова декласацията е толкова скрита, така непонятна и обществото не е в състояние дори да я назове. Декласацията настъпва с факта, че не вървиш напред.

Част от българското общество се модернизира и влиза в Европа. Това е базовият социален процес. Едни деца научават модернизационните кодове – английски, компютър и интернет, за други обаче декласацията идва със самия факт, че не са допуснати до тях, а не че са престанали да учат Иван Вазов. Има и такива, които са престанали да зубрят за Баба Илийца. Това са децата от гетото[75]. При тях декласацията се задава с обстоятелството, че те са откъснати по същество от образователната система под действието на много фактори. Сред тези фактори има и общокултурни – половината от тези деца са циганчета и

---

[72] Тук даже няма да коментираме факта, че тези, към които е насочен бюджет 2, са в много по-привилегировано положение и по линия на бюджет 1 по силата на простия факт, че софиянчетата и жителите на големите градове с по-голяма вероятност се ползват от държавния бюджет, доколкото той се разпределя непропорционално в полза на центъра в сравнение с периферията.

[73] По данни от представително за страната изследване с 1893 деца и техните родители (май–юли 2000 г., Агенция „Медиана“).

[74] Има се предвид метафората на Алвин Тофлър за „информационното общество“.

[75] Кольо Колев оценява размера на това гето на 20% от децата. Дори ако преувеличава, наблюдавайки временни състояния, той едва ли бърка порядъка.

от други малцинствени групи, които икономически и културно са предопределени да бъдат в гетото (вкл. вътрешно-семейни механизми).

По този начин *стратата се оказва продукт на самия модернизационен процес, или по-точно – на достъпа до него*. Енергията на разслоението не е заложена само в рамките на икономиката, на преразпределението на парите. Тя не е в рамките на понятни за човека процеси (когато все пак едните взимат парите, а другите ги губят). Разслоението се произвежда от фактори, които се привиждат като естествени, неутрални обстоятелства. И които са по същество механизми на съгласуване на социалните признаци, на статусите.

В същото време част от бившата „средна класа“ оказва яростна съпротива на тези декласационни механизми. Тук цифрите са поразителни: над 95% от висшистите смятат да правят децата си висшисти, та дори и над 40% от обитателите на дъното изказват такова намерение. Тъй че ако апартаментът или някакъв вид недвижимост са предпоследният бастион на „класова съпротива“, то образованието на децата е последният. Това е най-голямото сражение, което бившата българска средна класа дава за своето оцеляване в следващо поколение и трябва да признаем, че тя воюва правилно. Защото презумпцията е такава: *ако детето е образовано, ние ще се възпроизведем като средна класа*. Борбата за образование е „класова борба“. Само че не между класи, а за вътрешнокласово оцеляване на следващата генерация.

Поразителна е и материалната страна на това усилие: в годината, когато децата кандидатстват, едно средностатистическо домакинство харчи от 1/4 до 1/3 от *годишния* си бюджет, за да може детето да кандидатства. Не да влезе – да кандидатства!

Непомерността на това усилие ясно проличава при т. нар. „годишни кампании за кандидатстване“. Цялата ни нация научава дали се е „паднал“ Дебелянов или Йовков[76]. А централните вестници (представете си го за „Таймс“ или „Фигаро“!) на цели страници публикуват решенията на алгебрични задачи за седмокласници. Sturm und Drang!

Б. Трите пирамиди

Това ходене по мъките на съвременното наше училище беше необходимо, за да илюстрираме най-мощния механизъм на съгласуване на социалните признаци – един от главните производители на настоящото и на предстоящото стратификационно деление в България. То ни дава съществена гледна точка, от която да съдим вече не за хаотичните социални структури на Прехода, а за социалното разделение след него.

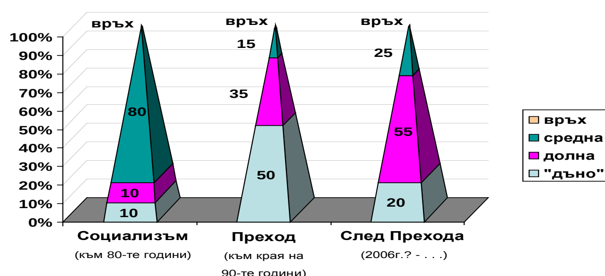
С това можем да съберем цялата драма в три „пирамиди“:

1. Пирамидата на обществото на реалния социализъм;

2. „Потребителската“ пирамида към определен момент на прехода (в случая към 1999 г.); нещо като „моментна снимка“ на „класовия хаос“, на „напускането на пазара“;

3. Пирамидата на бъдещото разслояване на българите (зададена от предполагаемото действие на просветната и други системи за съгласуване на статуси, потребление и собственост).

[76] Димчо Дебелянов – поет (1887 г. – 1916 г.)
Йордан Йовков – белетрист (1880 г. – 1937 г.)

От интересуващата ни гледна точка Преходът може да бъде описан като период на стопяване на една „средна класа“, а постПреходът – на израстване на средна класа без кавички. Съзнателно не фиксираме върха – той трудно се лови социологически, обикновено е константа и не е носител на масови процеси. В зависимост от критериите най-често варира в границите на 1 до 2%.

Декласацията (в нашия случай) е загуба на статуси/достъпи. Те могат и да бъдат възстановени (примерно статусът на мобилност). Но не от това произтича стабилизацията. *Тя идва от самата съгласуваност на признаците, а не от абсолютните им стойности.* (Което е съвсем очевидно, ако сравним обитателите на едни и същи страти в различни общества. Представител на ниската класа в Германия може да има собственост и доходи, далеч превъзхождащи в абсолютни единици тези на някой от средната или дори от горната класа в по-бедна страна. Това не предефинира мястото му в социалната структура.)

Подчертаваме: новата стратификационна структура не зависи или почти не зависи от абсолютните стойности на потребление и доходи на обществото. Решаващото е доходите, статусите и собствеността да са в унисон, да не си противоречат. Човекът със съгласувани признаци не изживява света като криза и може да строи стратегия, *поведението му става предвидимо и за самия него, и за външния наблюдател*.

Построеният модел обаче изисква и едно генерационно уточнение.

Да се попитаме какво стана с нашия професор, който сади лук и който, видяхме, не е продал панелите и трабанта?

Отговорът е, че той просто е остарял, но синът му, прясно произведеният доцент, вече нищо не сади, а живее със съгласувани класови признаци. Натрупаните 15 години на Прехода тежат чисто количествено – сменя се или почти се сменя цяло поколение. „Разсъгласуването“ на признаците се отнася до едни, а вторичното съгласуване – до, общо взето, други хора, до друга генерация.

Но това ни поставя пред много сложен въпрос. Излиза, че стабилизацията на социално-класовото устройство е донякъде субективна, въпрос на изработване на социални норми, които описват възникналото положение като естествено (подчертаваме: не правилно, не желано, не приемливо, а естествено). Следователно трябва да разберем дали хората схващат социалното си положение като всекидневие, като обичайно, или напротив – живеят в социалната структура „временно“, като че са на война.

Това само по себе си е много комплициран въпрос, който би ни отвел в тежки теоретични и емпирични дебри. За щастие имаме сравнително прост и лесен за наблюдение индикатор, който води към отговор на въпроса „Приел ли е човек мястото си

в социално-стратификационната йерархия или не?“[77]. Това са вижданията на хората за тяхното бъдеще, за хоризонтите им, за максималните и минималните им стремежи.

Представата за богатство в различните социални групи[78]:

При какъв месечен доход бихте определили някого като богат човек?

а. Средна стойност в лева в различните стратификационни групи:

	1999 г.	**2004 г.**	**2007 г.**
дъно	985	100	114
		0	2
долна	1200	128	038
		0	
средна	1410	161	241
		0	4
връх	1605	197	448
		5	0

б. Средна стойност в лева в различните образователни групи:

	1999 г.	**2004 г.**
По-ниско	905	745
Основно	935	1250
Средно	1305	1600
Висше	1875	2040

в. Средна стойност в лева в различните групи насселени места:

	1999 г.	**2004 г.**
Село	975	1095
Малък град	1350	1560
Голям град	1470	1690
Столица	1610	1825

Основният извод от този емпиричен материал е, че след 2000 г. проективните представи за добър живот в материално отношение са се стабилизирали в общи линии. За тази самоформирала се норма можем да кажем:

- претенцията на „върха“ расте;
- претенцията на най-ниско образованите пада, т. е. става по-реалистична;

[77] Не става въпрос дали го е одобрил. Приема ли селянинът през феодализма своето място в обществото, е много интересен, но трети въпрос– това не е въпросът „дали той е феодално зависим селянин“.

[78] Данни на агенция „Медиана“ на Кольо Колев.

- градското население като цяло повишава очакванията си.

Ако това изглежда прекалено субективно, то ето практическото поведение на постпреходния българин в областта на кредитите за потребление.

Според Българска народна банка през 2002 г. са взети над 500 000 малки кредита, а през следващата 2003 г. – над 700 000 (!). Едва ли трябва да подчертаваме, че самото вземане на потребителски кредит предполага човек да има ясен план за бъдещите си доходи, признат от външна инстанция. А както видяхме, подобен план означава наличието на съгласувани класови признаци.

6. [Съединяването на власт и собственост: масова рекласация]

Видяхме, че декласацията завършва не в смисъл, че предишното положение се възстановява, а че възникналото статукво се стабилизира. Новото съединяване на собственост и власт не означава, че политическата власт в страната поема своите функции към собствеността, а че новите собственици установяват ефективен контрол върху притежаваното от тях и се появяват капиталови мотивации и практики. По този начин наблюдаваме два постепенни и необратими процеса:

а. Поява на горна, средна и долна класа, както и на гето (дъно);

б. Оформяне на социално разделение по линията „собственост".

Очевидно е, че и двата процеса имат ясен общ знаменател: *страната е произвела своя нов елит*, своята нова власт в широкия и истински смисъл на думата. Но ако в този момент мислено се отдръпнем и погледнем изминатия път, ще се изумим:

В началото за броени месеци България поражда елита на Прехода (във формата на политически елит), а в края на Прехода заварваме нов, съвсем на друго основание произведен елит!

Ако „началните елити" се дефинират чрез противопоставяне, сега вече имаме друг вид групиране: то почива на собствеността, на една съвсем другояче възникнала „пирамида" – парите, капиталите (в смисъла на Бурдийо), близостта до тяхното управление и функциониране сега имат пряко определяща роля.

„Формите са породили съдържание!", би възкликнал някой ентусиазиран ученик на Хегел през XIX век. „И сега това съдържание ще унищожи формите...", би промърморил някой по-нагледал се на социални катаклизми последовател на същия велик философ, но вече в XX век.

През XXI век ни приляга една по-иронична и по-спокойна позиция: Не изисква ли този нов елит и нова легитимация? Как той се справя с проблема за собствения си генезис? Как той се оказва легитимен?

И сто пъти да си зададем подобни въпроси, ще получаваме само един отговор: не се оказва легитимен (в очите на хората), не се справя с тази си легитимация[79].

Тук всички български социолози могат да въоръжат изследователя с купища данни: например, че повече от половината българите смятат, че трябва незабавно да се конфискува имуществото на всички забогатели. Или че близо половината от възрастното

[79] В книгата на Николай Тилкиджиев „Средната класа и социалната стратификация", глава шеста, стр. 334–406, последното е изведено в ранг на аргумент срещу твърдението, че Преходът в България е свършил.

население се ангажира с твърдението как никъде и никога „големи пари не са печелени по честен път“ и т. н., и т. н.

Изобщо тезата, че „политиците са мошеници, а богатите са крадци“, е общо място за българина в края на Прехода. Тоест на ниво обществено мнение легитимация няма, а и не се предвижда в обозримо бъдеще.

В същото време има легитимност на новите елити и собственици в един чисто практически смисъл: никой не чупи и не разграбва. Частната собственост функционира. Не само не се регистрират вълнения, но дори и масови мисловни движения по посока на някакви действия за обратно отнемане на приватизираното няма. (В най-екстремния си вид една подобна масова нагласа изглежда така: „Абе да накажат поне някого! Не може всички да са крадци, всичко да е откраднато, пък никой да не е виновен!“)

Следователно трябва да открием *някакви неявни условия за възможност на фактическата легитимация на новите, след-преходни елити*. (Ще се опитаме да го направим към края на този разказ.)

***

Най-важното дотук е, че с края на Прехода приключва процесът на декласация. Но статусните признаци само започват да се съгласуват. Това означава, че тръгва процес на изграждане на трайна социално-класова структура. Но само тръгва!

Формиран е върхът на социалната пирамида (собствениците), формулирани са „правилата на играта“ (главна роля играе образованието, владеенето на кодовете „английски“ и „компютър“). Следователно в близките години ще наблюдаваме сравнително дълъг период на окончателно стабилизиране на социални структури и йерархии. Преходът сам по себе си поражда не новата социална структура, а нейната основа, „принципите“ на изграждането й. Контурите на рекласацията обаче са необратимо зададени, независимо дали човек ги осъзнава или не.

Глава четвърта

Съпровождащи митове

Думата „мит“ е много силна метафора. Достатъчно е да я произнесем, за да потекат асоциации и да се стигне до определен вид „разбиране“ на действителността – размазано, нестрого, подвеждащо.

1. [За формите на обществено съзнание]

„Еди-кое си е мит“ казват и с това обикновено посочват, че хората си правят илюзии, че в главите им има „неверни“ съдържания, че са излъгани някак си. Тук се крие една просветителска, модернистична предпоставка, в която митът (и легендата, и илюзията, и привидността) се мислят в противоположност на „истината“. Последната пък се мисли като една, т. е. скрито се приема, че може да съществува такава гледна точка върху обществото, от която се разкрива вярната картина. И съответно целта на социалния учен е да се озове в тази точка – да поглежда оттам и да съобщава на другите видяното, подобно на малък бог. Но дори такава точка да съществуваше, тя не би ни била от полза – всеки поглед върху обществото в крайна сметка се излива в някакво социално действие. Дори да можехме да си представим „външен“, „божествен“ поглед, то по дефиниция няма и не може да намерим социално действие, което да не е „вътрешно“ за социума.

Всъщност всеки възможен поглед върху обществото, всяко възможно негово описание прилича на всяко друго. Между „мита“, „привидността“ и „истината“ *няма разлика в смисъл на йерархия*. Както не можем да кажем, че едно семейство е „правилно“, ако се състои от мъж, жена и деца, и „неправилно“, ако се състои от мъж, четири жени, деца и прислужници. Или: че някакви биографични очевидности са „истина“, а други представи за „задължителна“ биография – лъжовни, привидни, илюзорни.

Просто няма „не-илюзорна“ биография, няма „естествено“ семейство, *няма никакво естествено социално устройство изобщо*.

Но не формулираме ли с това известно безсилие?

Какво ни остава като изследователска задача? Нима само да се забавляваме, като изреждаме и класифицираме равнопоставените социални форми? Не е ли очевидно, че все пак главите на хората периодично биват обземани от някакви „глупости“, от които по-късно самите хора се отказват?

2. [Митът като движещо се противоречие]

В изследването на условията за възможност на кой да е мит Клод Леви-Строс прави през миналия век огромна крачка: митът, твърди той, е форма, позволяваща да се движи някакво нерешимо, непосилно за културата противоречие в самата нея[80].

[80] Клод Леви-Строс, „Структурна антропология“.

Огрубено това значи, че ако дадена култура не е в състояние да понесе, да разреши примерно противоречието „живот–смърт“, то тя извършва серия от процедури, в чийто край получаваме мит.

На първия етап противоречието бива отслабвано, т. е. подменяно със серия по-слаби противоречия: ако в началото имаме „живот – смърт“, то се трансформира до „раждане – убиване“, сетне до „земеделие – лов“ и най-после до „тревопасно – хищник“. В този момент се извършва акт на сътворяване: появява се, „измисля се“, търси се обект, който да може да се натовари с двете противоположни определения на финалното, отслабеното вече противоречие. Изнамира се такова тревопасно, което да е хищник, или такъв хищник, който да не умъртвява. В цяла редица индиански племена, казва Леви-Строс, това са трупояди – койоти, сови и др. Или медиатори, опосредстващи непоносимото противоречие със самия факт, че един вид го поемат, носят го в себе си – тела, натоварени с пряко противоречие, които обаче не се разпадат, а съществуват в своеобразен вълшебен смисъл: ядат месо, но не убиват, или обратното...

Този койот, тази сова, този трикстер[81] е именно централният предмет на мита. Той е фигура, способна да се „превръща“, да бъде ту едно, ту друго: по силата на факта, че носи в себе си противоположни начала. В славянските приказки това е напомнено във вълка, който се премята през глава и става кон, принцеса и т. н.

С тези си анализи (крайно огрубено представени тук) Клод Леви-Строс по същество открива нещо, което в друга традиция може да се нарече условия за възможност на мита.

Митът е (1) такава форма на обществено съзнание, която се появява в отговор на определено пряко противоречие, непоносимо за дадената култура или група. Тази форма очевидно (2) съществува ефективно (а не просто като „спомен“) до момента, когато въпросното противоречие е налице или е живо. И най-важното – (3) *тази форма участва във възпроизводството на самото противоречие*! Тя не го ликвидира, не го „решава“: тук имаме не съдържание, а чиста форма. Както траекторията на Земята е формата, в която планетата ни пада върху Слънцето, отдалечавайки се от него (Маркс).

3. [Носители на митове]

Преди да пристъпим към конкретно разглеждане на митовете по време на Прехода и на техните условия за възможност, ще направим уговорка. Досега се водихме от една абстракция (предпоставка), от която е време да се откажем. Представяхме нещата, сякаш масите следват (и избират) елитите неопосредено от нищо, т.е. като че ли те нямат специфична гледна точка.

Защо казваме, че това е абстракция? Понеже просто констатирахме поведението на избирателите: тогава гласували еди-как си, друг път – иначе. Това опростяване на картината ни даде важно предимство: установихме, че логиката на би-полярния модел не е да се издига някаква власт, а по-скоро да се събаря текущата. Видяхме, че двуполюсно и двупартийно са съвсем различни неща[82].

[81] Фокусник, вълшебник (англ.).

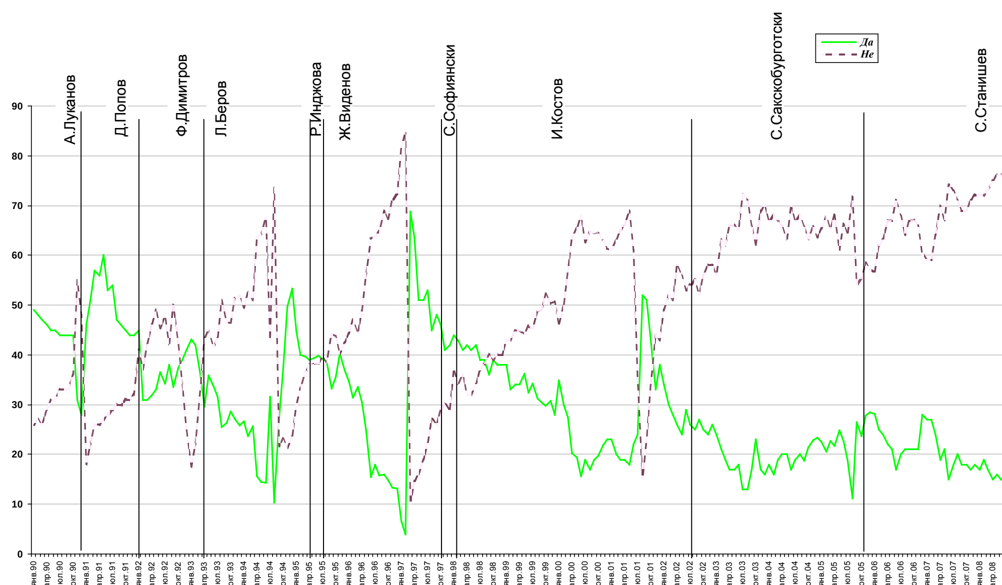
[82] Спокойно бихме могли да си въобразим три-полярен модел. Решаващо условие е не броят на партиите, а механизмът на тяхното качване на власт: механизъм на протестния вот, на настъпващото всеки път и по почти идентичен начин „разочарование“ (в кавички, защото това е способ избирателят да изказва състоянието на главата си, но не и някакъв аналитичен резултат или наблюдение).

Очертаната във втора глава картина на би-полярния модел обаче поставя два много трудни въпроса:

1. Как е възможно няколко пъти подред избирателите масово да мислят света такъв, че да извършват (едва ли не с точността на автомат) една и съща процедура на отхвърляне на властта и на заместването й с нова (и тя подлежаща на последващо отхвърляне)?

Читателят може дори чисто визуално да се убеди колко драматично стои поставеният въпрос. Таблицата по-долу не е кардиограма! Тя е за нагласите на милиони хора в продължение на години.

Доверие в правителството

Отговорът на посочения драматичен въпрос е: *те заживяват с поредния мит*.

2. Откъде се черпи енергията на избирателите за подобно поведение? Кое постоянства в социума, та те се държат еднакво при толкова динамична действителност? Митовете могат да ни обяснят *как* нещата се редуват в главите на хората, но не и *самия факт на редуването* (който е постоянен в Прехода!). Тоест има още някакво, по-дълбоко условие за възможност, което се налага да открием.

Нашият отговор на последния, втори въпрос е: това е декласацията, масовата загуба на статуси/достъпи (която разгледахме в глава 3). Сега ще се опитаме да отговорим на първия въпрос, като разгледаме условията за възможност на няколко новобългарски мита:

А. Митът за Комуниста.

Б. Митът за Социализма (вкл. за Русия).

В. Митът за Европа.

Г. Митът за Центъра.

Д. Митът за Царя.

Очевидно никой от споменатите обекти не е „измислен“: комунистите не са само мит и т. н. Но всички те са *и* мит. Или по-точно, могат да бъдат въвлечени във функции на *главни фигури на мит*. Тоест ще ги разглеждаме като носители на въпросните условия за

възможност: на такова противоречие в масовото съзнание, което те „поглъщат“, „решават” и едновременно възпроизвеждат.

А. „Комуниста“

Напомняме, че тук няма да обсъждаме антикомунизма като система от възгледи, а само появата на фигурата на Комуниста в качеството на трикстер, на полумагически посредник в общуването с отвъдното. Какви са условията за възможност на появата му? Ще направим последна уговорка: те могат да бъдат изразени в съждение, но реално не обитават главите на хората в тази форма, а много по-размито и множествено.

И така:

Всички източници на информация говорят на влезлия в Прехода човек главно едно: С настъпването на демокрацията „става много хубаво“. Всеки трябва да удържи тази мисъл, да е убеден – и нашите, и вашите, и чужденците, и всички изобщо твърдят, че става хубаво. Много хубаво!

От друга страна, непосредствено и постоянно постъпват сведения за обратното в личен план – животът поскъпва, има инфлация, безработицата расте, и т. н. Става не по-малко очевидна и една огледална истина – че „става много лошо“.

Тоест получава се „силогизъм“:

„Стана много хубаво.“

„Стана много лошо.“

Следователно...

И тук на мястото на многоточието (очевидно след серия от отслабващи опосредявания) застава трикстерът „Комунист“.

„Следователно има Комунисти“

В смисъл, че става много хубаво, защото гоним Комунистите, и става лошо, защото не успяваме все още да ги изгоним. Правилно ги гоним, но не ги гоним правилно.

„Комуниста“ удържа противоречието в масово съзнание и му дава възможност да се движи. „Комуниста“ става нещо като гарант за целостта на света – начин той да добие посока във времето. За целта в пространството се вписва едно особено по свойствата си същество – неговата главна характеристика (като на всеки трикстер) е връзката с отвъдното:

- той има (поради отвъдното) *безкраен ресурс*;
- той мени *външния си вид* (посредством отвъдността);
- той *внезапно се появява* (можейки да прекосява отвъдното като през хиперпространство);
- той има *тайно, отвъдно* по естеството си *знание*;
- той *има съюзници* от особен характер;

и т. н.

Разбира се, в този си разгърнат, развит образ Комуниста обитава главите на малцина. Отделните представители на масовото съзнание го „мислят“ значително по-„частично“: както във времеви смисъл (т. е. не през цялото време), така и в пространствен (неизявен в пълното си разгръщане).

Но няма никакво съмнение, че и в „народната душа“, и в медиите за периода 1990–1995 г. (и с известни рецидиви по-късно) срещаме стотици и хиляди доказателства за наличие на описвания трикстер.

Цялата ранна ритуалистика на „синята идея“ пък може да се разглежда като отговор на съществуването на трикстера „Комунист“. Тук попадат серия от заклинания-лозунги („Чер-ве-ни бо-клу-ци“), физически ритуали („Кой не скача е червен“), самата атмосфера на перманентно търсене, откриване и разобличаване на Комунисти[83].

Съответно започва и мутирането на трикстера „Комунист“ – той отчетливо се измества към трикстера „Ченге“ още в средата на Прехода; въпросното „ченге“ има и двойник – „руски шпионин“, „руснак“ или „руски агент“ и т. н. Но докато Комуниста играе централна и много силна роля, Ченгето (Руския агент) е значително по-периферно и не така разпространено.

Последното не е случаен факт и не е някакво изхабяване на мита. То е свързано с чисто практическото обстоятелство, че „сините“ изживяват себе си (през 1996–1997 г.) като изгонили правителството на Жан Виденов (в очите им той е главният Комунист, наследил на този „пост“ Андрей Луканов).

Фактическото „изгонване на комуниста“ (понеже към този момент антикомунистическите партии са спечелили всички политически битки: президент, парламент, съд, медии – всичко е в зоната на техния контрол) рязко потиска мита. Той става недостатъчно ефективен като форма. Но условията за неговата възможност си стоят: „стана хубаво“ и „стана лошо“ продължават да обитават главите на огромни групи хора. Ето защо се случват две неща:

1. Митът деградира, което се изразява в мутация на трикстера. „Комуниста“ се превръща в „ченге“ (т. е. вече е тайно представен в обществото, само дебне и пречи на добрата наша власт)[84].

2. Митът губи ролята си на централен. Причината е структурна: Комуниста, видяхме, придава посока на времето – той обяснява накъде върви обществото, „гарантира съществуването на бъдеще“. В този смисъл установява за действителността един статут на „временност“. Нещо като „Нещата са добри, но временно са лоши“. Комуниста (респ. актовете по прогонването му) е модус на присъствие на тази временност, начин тя да бъде мислена[85,86].

Сега обаче, когато Комуниста е мутирал до Ченге, последното не е в състояние да удържи на гърба си синята Вселена. Едно, че тя с годините е понатежала (безработицата

---

[83] Сатанизацията на Андрей Луканов.

[84] Времената на реалния социализъм познават подобна деградация: „шпионите“ от епохата на Йосиф Сталин биват изместени от „вражески радиостанции“ и изобщо от „разложителното влияние на Запада“ в по-кротки периоди на диктатурата.

[85] За да има социално време, то трябва да получи присъствие в социалното пространство. Затова начинът, по който всяко социално време „съществува“, е определени предметности да се окажат „часовници“ (това са особени предмети, „погълнали“ социални отношения).

[86] Любопитно е, че наред с Комуниста битува негов огледален близнак. Един от нас наблюдава следния случай: в Белица, Благоевградско, е роден разстреляният по нареждане на Йосиф Сталин човек на име Георги Андрейчин – емигрант и комунист, направил много за Белица, уважаван и периодично честван в градчето. На въпроса за родната къща на Андрейчин 40–50-годишен мъж отговаря и добавя: „Те, комунистите, го убиха.“ А на репликата „То май и той е бил комунист“ реагира така: „Даа, ама той е бил истински комунист.“ Излиза, че ако Комуниста е чистото зло, „истинският комунист“ е самата му противоположност.

по едно време се качва на фантастичните 20 и повече процента, цените растат, собствеността се амортизира и пр.). И второ, Ченгето не толкова присъства, колкото за него постъпват сведения. Комуниста (в облика на Луканов примерно) всяка вечер е на TV екрана – той е лесен и удобен за ненавиждане и символно насилие. Ченгето затова е ченге, че се крие, няма го, за него се подозира... Изобщо: Рапсодия в синьо!

Б. „Социализма“

Ако „синият“ човек в Прехода митотвори поради наличието в съзнанието му на „стана хубаво и стана лошо“, то за „червения“ му събрат извор на мита се оказва съвсем друга структура:

„Беше (при социализма, „преди 10-и“) много хубаво.“

„Стана лошо.“

Противоречието не е така пряко, но е несъмнено. Ако е било толкова хубаво, как, дявол да го вземе, ще стане съвсем лошо?

Все пак слабият характер на противоречието играе решаваща роля. В „червеното“ съзнание на човека от Прехода намираме по-малко митологични фигури (т. е. трикстери), но далеч повече идеологеми (които тук ни демонстрират природата си на „слаби“ или „мутирали“ митове)[87].

Разликата не е само въпрос на теоретична коректност, а има сериозни практически последици: „Синият човек“ е изградил своя трикстер (в класическия случай „Комуниста“) и е изключително действен в ритуалите си по прогонването му. Напротив, „червеният“ е пасивен, объркан, комплексиран – той изгражда сложна картина за света, с много елементи. И тази картина не предполага, както ще видим, особена активност от обществен характер.

Такова е генералното обяснение за фундаменталното обстоятелство, че през целия Преход (и особено в началото му) „червеният човек“ е в поза на пасивна съпротива. Забележете, съвсем не защото той възнамерява да „защитава“ някакви предишни ценности или структури. Той живее в свят, в който се е разразила катастрофа, и то по необясними за него причини. Историята на неговото „съзряване“ (т. е. на неговата „идеологичност“) се състои в това постепенно да си „обясни“ този нов свят, като сътвори „причините“ за появата му.

Той – въпреки легендите – изобщо не брани никакъв социализъм. Почти от самото начало и до края той е убеден, че социализмът е загинал. Затова и динамиката на картината в главата му е в логиката на отзвук и парализа, а не на концепция и действие.

Всъщност на една много ранна фаза (края на 1989 г. докъм средата на 1990 г.) митът за „социализма“ не е даже започнал да се изгражда, а „червеното говорене“ е оставено на реформаторите на БКП (по-късно и в БСП). Техните концепции, планове и изобщо „думи“ напълно доминират в лявото. Но тези „думи“ съвсем не съдържат структурата „беше хубаво – стана лошо“. Обратно – те претендират по-скоро за една противоположна структура на изложението: „беше лошо – ще стане хубаво“.

[87] Вж. Райчев, А., Привилегировани гледни точки, София, 2000, стр. 111 и сл. Идеологемата е реакция на криза. Тя е следствие не на дълбоко противоречие в културата, а на определено социално неравенство, на наличие на „ние – те“ – овеществено в привидност на предмет, в „ценност“.

Това е, както предполагаме, и крайната причина „червените реформатори“ толкова бързо да изгаснат като желан извор на съществени съобщения към левия електорат. А техните лидери да загубят огромната си първоначална популярност.

Реформаторите, дейците на така закъснялата българска „Пражка пролет“ предварително разказват Прехода като предстояща успешна история. Затова нищо чудно, че „червеното съзнание“ ги зачерква и така бързо преминава към митологеми, симетрични на „сините“.

Не разполагаме с данни, които прецизно да опишат фазите на променящото се „червено съзнание“. Но имаме всички основания да сме сигурни в макрорезултата и неговата структура:

а. *в хода на Прехода се идеализира „социализмът“,* животът при реалния социализъм. На финала на Прехода този социализъм вече се привижда като земен рай[88]. Тоест „Беше хубаво“ се трансформира до “Беше много хубаво”, “Беше прекрасно, изключително” и пр.;

б. *в хода на Прехода картината на „сегашна България“ става все по-черна*. Накрая, като общо място се приема, че „Днешна България е ад“. Тя бива виждана като една напълно рухнала страна, без индустрия, без селско стопанство, ограбена, със слаба държавност и вилнееща престъпност. Този образ е така силен, че дори през 2004 г. (когато България достигна равнища на БВП приблизително равни на равнищата от 1989 г.) се споделя от над 2/3 от населението! Или: „Стана лошо“ също се усилва към „Стана много лошо“, „Стана кошмар, трагедия“;

в. *в хода на Прехода се уточняват причините* за случилото се, появяват се своеобразни „слаби трикстери“, които изясняват „защо стана така“.

Тук на първо място (по време) е чистата митологема за „Горбачов“. Той е, който заедно с омразните перестройчици продава за жълти стотинки България на ЦРУ и САЩ. (По-рядко: „на евреите“.) А опитът за реформа на социализма, довел до разпад на СССР, се явява като замисъл за разпад. На второ място по време, но на първо по значение изкристализира главната „причина“ за катастрофата: това е СДС. Но! СДС не се мисли като „човек“, а като институция! (Това обстоятелство изключително различава „сините“ от „червените“. При първите Комуниста е конкретна личност, носител на самоцелно зло. Обратно: „обикновеният седесар“ не се мисли от „червения човек“ като лош, като разрушител на България. За такъв се мисли СДС като партия, понякога символизирана от нейни лидери – главно от Филип Димитров, Иван Костов, по-рядко други.)

По този начин асиметрията в движещото противоречие се излива в друга асиметрия: Сините „мразят комунистите“, червените „мразят СДС“ (което в мита е крадливо, алчно, причинява самоцелно зло, арогантно и т. н. Същинска сила на злото!)

Последното е условие за възможност на нещо много съществено – у червените възниква масово чувство за лична опасност, за застрашеност от институция! Респективно БСП се оказва много по-здрава организационна конструкция от СДС.

Понеже конституиращият мит на „сините“ има посочените свойства, СДС е преди всичко идеологическо обединение. Което съответно с тази си природа се разцепва (или се подлага на центробежни сили) всеки път, когато трябва да се взема важно решение, да се прави политически избор. Тъй като „да стане хубаво“ означава да се изгонят Комунистите

[88] Вж. напр. Бунджулов, А., Райчев, А., Колев, К., Езиците на лявото, София, 2002, Доклад на Социалдемократическия институт в програмата Обществен дебат на Фондация „Отворено общество“.

(респ. „да се влезе в Европа“, „в НАТО“), то въпросът за властта в очите на синия човек е не толкова „да я вземем“, колкото „да махнем комунистите“ (респ. скритите комунисти, ченгетата, руските агенти).

Обратно – за червения човек въпросът за властта[89] на БСП се преживява като централен. Това е начинът да стане пак хубаво или, най-малкото, да престане „да става по-лошо“ (независимо от организационното, кадровото или идейното състояние на „нашата“ партия). „Да се изгони СДС“ престава да е равно на това „да се изгони СДС“. Митът изисква нещо повече и нещо различно: във власта да участва БСП!

Образува се парадоксална и уникална психологическа фигура – ние, червените, продължаваме да отговаряме за страната и в този смисъл сме някак си на власт дори и когато не сме на власт. А СДС продължава да се мисли като „опозицията“ дори и когато държи всички лостове на властта. Не става дума за психологически страх, макар че има и такъв елемент: червените (особено в началото) прибягват до схващането за БСП като за „профсъюз за защита на бившите комунисти“. Но това е второстепенно. Най-важното е как „нашата власт“ ще се справи с „беше хубаво – стана лошо“. В отговор точно на този въпрос регистрираме основните червени идеологии (или слаби митове):

а. идеологемата за „увеличаване на производството“, централна за „червеното съзнание“. Ще стане хубаво, ако България отново започне да произвежда много. (Изобщо: *„Зад нас са блеснали житата“.*) Тази идеологема е дълбоко неадекватна за една отворена пазарна икономика, където основен е не въпросът дали произвеждаш, а дали продаваш и печелиш. Но тя е толкова силна, че от масово разпространена илюзия се превръща дори в реална политика – по времето на второто управление на БСП (1995–1996 г.), когато премиер е Жан Виденов. Той действително успява да увеличи индустриалното производство с около 20% за една година. С което разорява държавата и хората.

б. митът за Русия. Това е твърде сложна и исторически обременена материя, за да я характеризираме накратко. Само ще отбележим, че „Русия“ в червеното съзнание бива мислена като типичен трикстер. Тя има неограничен ресурс, притежава отвъдни свойства да се появява „изведнъж“, действа самоцелно – твори добро поради самото добро. И понякога временно заспива, потъва в непонятното си отвъдно. Мълчи до следващата си внезапна поява.

Следва да се отбележи и следното: „Русия“ по някакъв начин е все още социалистическа страна, само временно загубила това си свойство. (В хода на Прехода това съзнание избледнява, но дори в края му се регистрира като твърда вяра на част от червеното ядро.);

в. идеологемата за „силната държавност“. За да стане пак хубаво, трябва със силови мерки да се укрепи държавността – главно за да спре разграбването и да се удари по престъпността (но само свързаната със СДС). Тук най-важното и неприятно обстоятелство е, че нормализацията не се мисли през усилване на гражданското общество, а обратно –

---

[89] В този пункт се наблюдават фази: вж. Бунджулов, А., Райчев, А., Колев, К., Езиците на лявото, София, 2002. „В началото на 90-те – първото оттегляне на БСП от власт след разпадането на комунистическия разказ. Езикът на „конвергенцията“, на оцеляването, на адаптацията. В средата на 90-те – връщането на БСП на власт. Езикът на конфронтацията, отричането на „перестройчиците“ и опит за връщане към „автентичната социалистическа идея“. В края на 90-те – повторното падане на левицата от власт. Езикът на демитологизацията и деутопизацията на лявото. Смяната на геополитическата ориентация. Общият, структурно повтарящ се момент в тези три фази е хипнотичното въздействие на въпроса за властта – класическия въпрос пред класическата левица.“

чрез повишаване на ролята на държавата. Парадоксално, но *именно това е вратата, през която в „червеното съзнание“ нахлува центризмът*. Както ще видим нататък, центризмът в българския Преход е свързан на живот и смърт с идеята за силната личност, за здравата ръка, за харизмата. И именно през тази идеологическа „врата“ червеният човек е готов да излезе от позата на пожизнен, квазиетнически привърженик на БСП и да се преориентира политически.

А+Б. Синхронизация на двата основни мита

Между така възникналите сини и червени митологеми наблюдаваме един прелюбопитен синхрон. Преходът е пълен с изказвания за подобието на сини и червени, за парадоксалното им сходство. Това намира израз в серия щампи от типа на „всички са маскари“, „червено-синя мъгла“, „сини болшевики“ и т. н.

В основата е фактът, че макар синята и червената идеология да възникват отделно, в развитите си форми всяка една има за предмет и за условие за възможност (макар и вторична) другата! Те стават нещо като реципрочни причини за самите себе си! (Помните ли колко много си заприличаха политическите клишета на руснаците и американците в хода на Студената война?)

В последното се корени и тайната на тяхното стопяване в края на Прехода.

Но това не е някаква психична особеност (от типа да мразиш онзи, който те мрази). Нито пък е дефиниция от сорта „наличието на фашизъм предизвиква антифашизъм“. Сиреч не е връзка от рода на „физически стимул – рационална реакция“. Самият централен предмет на „червено съзнание“ се оказва „СДС“, а светът се схваща като многообразна отвратителна проява на въпросното „СДС“. И обратно: централен предмет на „синьото съзнание“ е „Комуниста“, а всекидневието само непрестанно потвърждава злите помисли и акции на този Комунист.

Тази симетрия не е пълна – двата свята са устроени на различни основания, затова и обитателите им имат противоположни „характери“:

- „Червените“ са пасивни, неразговорливи, толерантни, консервативни.
- „Сините“ са шумни, активни, нетолерантни и неконсервативни.

И това не са изходните характеристики на съответните лидери, а на ядрата на електоратите. Последните обаче (видяхме в глава 2) постепенно селектират (или антиселектират) лидерите така, че те да придобиват или поне да симулират изредените качества.

В. „Европа“

Целият Преход (а и част от постПрехода) е подпрян на един стабилизиращ мит – мита за Европа.

В качеството си на трикстер „Европа“ е доста симпатично и донякъде забавно същество. За разлика от Комуниста, който е същински Мефистофел, „Европа“ повече прилича на елф – нейните връзки с отвъдното не са й придали чудовищни черти. Тя „ни гледа“, „оценява“, „наблюдава“. Тя „иска“, „праща сигнали“, „одобрява и неодобрява“. Тя „ни помага“, но „строго следи“ да не вършим пакости.

Тези и много други определения въобще не са метафори, или по-точно не са само метафори. За да се убедим в това, е достатъчно да хвърлим поглед върху връзките с отвъдното. Да, тази „Европа“:

- подобно на Комуниста има *безкраен ресурс* (какъвто е всеки отвъден ресурс);

- тя, както всяко трансцендентно същество, *действа самоцелно*; но в контраст с Комуниста върши самоцелни добрини. А може и да „се ядоса“, ако ние, облагодетелстваните, се проявяваме лошо;

- тя притежава повече от тайно знание – „Европа“ знае или поне трябва да знае всичко;

- но главното й свойство е, че нейното докосване (подобно на цар Мидасовото) превръща всичко в злато, легитимира. Да имаш „европейски партньор“ или поне „одобрение“, е свръхлегитимираща процедура по време (и особено в началото) на Прехода[90]. Удивителна картина: „Европа“ се проявява едновременно като санкция и като обяснение на действителността!

Санкция е във функцията си да обяснява защо действителността „е лоша“: лоша е, понеже не сме в Европа (най-често разпространен подвариант – не сме дораснали, не сме достатъчно европейци, изоставаме културно и всячески, цървули сме и пр.). И „Европа“, разбира се, знае за това наше „изоставане“, но ни поощрява енергично да го прикриваме и преодоляваме. Този елемент на мита има пряко съответствие със съществен фрагмент на масовото съзнание на соцчовека. Както показват наши изследвания още през 80-те години на XX век – жителят на социализма в 2/3 от случаите е склонен да си обяснява обществените дефекти с идеологическата фигура „съзнанието на хората изостава“, не сме достатъчно „съзнателни“, поради което иначе прекрасният социализъм накуцва.

Обяснителната функция на „Европа“ пък е от много особено естество: тя „обяснява“ света, живота, Прехода, придавайки му една особена „временност“, несъщественост. Понеже „вървим към Европа“, се оказваме в положението на колоездач – той не пада, защото се движи напред. Обществото се стабилизира за сметка на съзнанието на временност на наблюдавания от него свят. (Това прилича на описаното от изключителния руски историк, социолог и философ Б. Ф. Поршнев за средновековната християнска Църква: радикална критика към Света, при която идеята за Страшния съд се оказва начин на стабилизиране на същия този свят; конкретните страдания се преживяват като поносими не защото „светът всъщност е хубав“, а по обратната причина (!) – той е толкова лош, че ще бъдат прекратени не просто страданията, а самият свят; въстанието не се състоя поради „факта“, че предстои![91])

Г. „Центъра“

Мечтанията за „център“, за „нещо трето“, за „нова сила“ и т. н. съпровождат би-полярния модел от самия му генезис.

---

[90] Това е толкова силна магия, че дори Комунист, докоснат от „Европа“, престава да е Комунист и може да стане Социалист или Социалдемократ дори в очите на яростен антикомунист. Многократно се регистрират „сини оплаквания“ за предателство от страна на Запада – защото „работи с Комунистите“, което, виждаме, не означава просто „помага“, а „трансформира“, вдъхва нов живот...

[91] Вж. Поршнев, Б. Ф., „Селските вълнения във Франция преди Фрондата“.

Нещо повече, от самото начало на Прехода доминираща, „задължителна“ фигура на общественото мнение е, че „всички тези партии само нагнетяват напрежение“. Смешна работа! Демокрацията в България не е навършила и година, когато става не просто възможно, но и почти обезателно да се казва, че „хората са уморени от нея“, че „им е дошло до гуша от това противопоставяне“ и т. н. Това е възможно поради една особена мисловна фигура, която само напомня на „силогизъм“, но несъмнено съдържа противоречие:

- Стана лошо, защото има остра конфронтация между БСП и СДС.
- Има остра конфронтация между СДС и БСП, защото стана лошо.

Точно в този мисловен „сблъсък“ възниква фигурата на „Центъра“, който магически решава противоречието. Той се оказва самият рай, понеже съчетава несъчетаемото – БСП и СДС. Съчетава го, като взима най-доброто и от двете страни, или по-точно – като маха най-лошото: противопоставянето. И наистина – и в БСП, и в СДС „има добри хора“. Те са добри именно поради това, че не се бият настървено, че проявяват чувство на разум и са диалогични. А лошите са просто „чугунени глави“ – те не само произвеждат лошото, ами и гонят добрите. Последните се оказват избледняващи сини и избледняващи червени (или светлосини, розови), но са такива само докато припознаят истината, а тя е „Центъра“. И те започват да я припознават.

Красиво, достъпно, логично... Но нереализуемо по самия си генезис! Затова „Центъра“ печели битката за общественото мнение във виртуален, неосъществен вид. И губи десетки и десетки реални политически битки – всъщност всички освен последната: в самия край на прехода! Победа, която се оказва изненада за самите победители. Но това вече е епизод от друг филм.

Първоначалните опити за Център са свързани с напъните на определени партии да вземат това място, да се легитимират чрез противопоставяне не на БСП или СДС, а на двете заедно.

Най-ранният опит тук е на БЗНС (още в началото на Кръглата маса). По-късно (пак през пролетта на 1990) идва Българският опозиционен блок (БОБ), който на първото си и комай единствено, но затова пък шумно събиране се прекръства на ББО (за да може центристите да скандират съкращението!). Към същото спада появата на Обединения християндемократичен център (ОХДЦ). Ала той още на първото си събиране взема решение да се присъедини към СДС[92].

Всички тези опити ни изправят пред парадокс: защо при „30 процента свободен електорат“, при доминация в общественото мнение българският политически Център не успява да се състои в продължение на повече от десетилетие?!

В известната ни литература се изказват главно битови обяснения (от типа „много вожд, малко индианец“, сиреч разпокъсаност, борба за лидерство и др.). Но това подменя един парадокс с друг.

Структурната причина е свързана с условията за възможност на БСП и СДС като легитимирани чрез противопоставяне. Видяхме (още в глава 1), че при консенсус за бъдещето тези две части на новия елит се легитимират чрез противостоене за миналото.

Затова най-краткото обяснение на „парадокса на Центъра“ е: центристите не могат да се впишат нито като легитимирани през проект (т. е. през бъдеще), нито през

---

[92] Като изиграва ролята да рекрутира нова вълна млади лидери във вече оформилия се лидерски екип на Синия съюз.

интерпретация (т. е. чрез дискусия по миналото). Това задава и принципния патос за тяхната легитимация: стига минало, стига война за миналото! Хайде заедно! Те не успяват да се включат в обществения диалог, защото по-скоро само констатират неговата непродуктивност. Но последното прави организациите, ангажирани с подобни аргументации, слаби, неярки, повтарящи едно и също. Прави ги много сходни една с друга. Представя ги просто като персонални кандидати за властта, за мястото на другите елити[93]. Нещо повече – постоянно говорейки против двете основни партии, против тяхното взаимно легитимиране чрез сблъсък, центристите на практика укрепват тази легитимация. „Аз не съм БСП“ и „Аз не съм СДС“ е реклама на БСП и СДС и всеки поне малко грамотен в рекламата го знае.

Центърът (по генезис!) не лежи в плоскостта на взаимодействие на БСП и СДС, а по същината си е мит за алтернативно устроено политическо пространство. Но логиката на Прехода е неумолима и тя изключва наличието на значим политически център. И обратно – краят на Прехода отблокира тази зависимост. Центърът в крайна сметка също се легитимира чрез „минало“, чрез „интерпретация“ – само че това минало не са прословутите „45 години“, а самият Преход като „вече минало“. Като лош живот, като страдание, „причинено“ от властите на Прехода (което се схваща като СДС+БСП).

Тоест центризмът през Прехода не е способен на самостоятелна идеология и в този смисъл няма свой двигател. Това обстоятелство има две съществени следствия:

Първо: Центърът „чака“ да рекрутира поддръжници за сметка не на свой естествен ход и развитие, а за сметка на натрупването на недоволство от съществуващия политически модел и въобще от живота като такъв. Той „паразитира“ върху негативните енергии, които синьо-червеното противопоставяне поражда. Следователно той (донякъде) крие в сърцевината си и един антидемократичен елемент (в масовото съзнание, не в главите на лидерите му). А именно: в хода на натрупваното отвращение от би-полярния модел все повече хора си представят този модел като пряко следствие от демокрацията и по-точно от многопартийната демокрация.

И второ: центристите клонят не толкова към появата на Трета партия (каквито неуспешни опити има в началото), колкото към появата на Личност, на политически мъж (или жена), които да сложат край на „цялата тази партизанщина и разцепление на нацията“.

Доколкото проектира бъдеще, Центърът го прави като описание на една некорумпирана, справедлива, добра Власт, която се грижи „за всички“. Тази власт се гарантира от личността на лидера.

Ето защо *историята на Центъра в българския Преход е предимно история на харизматици*.

Ще се спрем накратко за илюстрация само на двама от тях: на д-р Петър Дертлиев и на Жорж Ганчев[94].

---

[93] Тази политическа „скучност“ на потенциалния център има чудесна илюстрация на първите няколко избора за президент. Тогава всеки кандидат има регламентиран достъп до тв екрана. И зрителите с часове наблюдават еднотипни изказвания на десетки „лидерчета“. Единствен харизматичният Жорж Ганчев прескача тази бариера, като вместо политическо изказване изпява песен на Боб Дилън в собствен превод на български и личен съпровод на китара!

[94] Центристки опити (на основата на лично политическо присъствие) правят още Гиньо Ганев (1994), Александър Томов (с ГОР, 1994–1996), Желю Желев (1997), Богомил Бонев (2001) и мн. др.

Още на Кръглата маса през пролетта на 1990 година двата бъдещи политически полюса съзнателно и решително пресичат опитите да бъде обозначен център. Отпърво СДС блокира (чрез напускане на парламента) БЗНС да се изяви като трета страна. Сетне много популярните реформаторски течения в БСП не получават присъствие на Кръглата маса.

Въпреки това част от публиката тежнее към център, иска го като своя позиция и това плахо душевно движение започва да се излива върху фигурата на д-р Петър Дертлиев, който единствен от всички ранни дейци на демокрацията добива „двойна" популярност – и сред сините, и сред червените. Тогава обаче старият социалдемократ не използва тази енергия: той решава да заобиколи д-р Желев отдясно, за да стане президент. Респективно – БСП предпочита д-р Желев и сключва съответната сделка.

Съдбата обаче за втори път довежда д-р Дертлиев на същото политическо място: той подписва конституцията (лятото на 1991) и не просто добива възможност да обозначи център, а го прави. Но в този момент два фактора изиграват коварна роля. Първо, вместо да скъсат със СДС, и д-р Дертлиев, и Александър Каракачанов (Зелена партия) тръгват да претендират за „истинското СДС" (и на всичко отгоре нелепо се разцепват, понеже надценяват електоралните си сили). И, второ – видяхме вече, – БСП съзнателно заколва този политически опит за еманципация на центристи: дава синята бюлетина и абревиатурата СДС на Филип Димитров и съратниците му.

Във възцарилия се политически вакуум между полюсите в качеството на квазицентър се озовава ДПС - една роля, която Ахмед Доган не очаква предварително. Но той я поема, като извървява пътя от автор на предложение за забрана на БСП до фактически коалиционен партньор на тази партия (в странната формула на кабинета на Любен Беров – 1992–1994 г.). Все пак това е само квазицентър, защото Доган трябва да изразява интересите на хора, които всъщност не са го избирали! А и ДПС не може да получи особено развитие като центристка партия – не само поради етническия си характер; по-важната причина е строгата вътрешна йерархичност на движението, единоначалието в неговите структури. Обективното развитие обаче си е обективно развитие – неспособността на елита да реализира центристките енергии на самите хора не отменя съществуването на тези енергии. И те „избиват" през фигурата на Жорж Ганчев, един харизматик, достигнал фантастичните 20% чисто лична подкрепа на президентските избори през 1996. Този пореден опит е смазан от могъщия по това време Иван Костов. На изборите през 1997 той, луксозно освободен от необходимостта да се бори с полумъртвата поствиденовска БСП, стоварва цялата пропагандна мощ на сините върху главата на Ганчев. Последният оцелява на косъм, но десният удар почти го залепва за БСП. Така той постепенно губи центристката си идентичност. Пък и един харизматик винаги разполага с ограничено историческо време, а това на Ганчев просто изтича.

Потисканият 10 години център изригва в нечувани размери през 2001 г. с появата на Симеон II и на НДСВ на политическата сцена. Но и Симеон Сакскобургготски отначало няма съзнателно намерение да гради център. Та той изобщо не е центрист към оня момент. НДСВ е замислено по-скоро като СДС-2, като „доброто, морално СДС". Не лидерите, а избирателите натоварват НДСВ с центризъм. И то парадоксално: колкото повече се руши митът за Царя (и колкото повече се свива към естествените си размери електоратът на НДСВ), толкова по се изчиства качеството на ония, които продължават да подкрепят Симеон Сакскобургготски – това са почти само центристи.

Д. Митът за Царя. Последици

Случилото се в България през 2001 г. е удивителна илюстрация на известната мисъл, че в ирационални форми „историята действа рационално“.

Ще се опитаме да конструираме (привилегирована) гледна точка, обясняваща как емпирични фактори формират мислите и поведението на реалните участници в ситуацията.

И така, към пролетта на 2001 г. имаме изчерпване на легитимационния потенциал на елитите на прехода, намерило израз във:

а. оформяне на недоволство към елита като цяло главно чрез *„корупционен дискурс“* (Иван Кръстев)[95] – едно „задължително“ обществено мнение , че „Те“ са разорили държавата с користна цел;

б. масово осъзнаване на „капана“ на би-полярния модел – във формата на *недоволство от партиите* (които „нямат личности“) и на нежелание да „се избира пак между БСП и СДС“;

в. изключително високо социалнопсихично *напрежение на населението* – дребни епизоди[96] нагнетяват енергии, близки до „революционно насилие“;

г. масов прилив на електорални чувства към завърналия се окончателно в страната бивш цар – Симеон II. За няколко месеца рейтингът му нараства от 32–33% на 68–70%;

д. Симеон II, който допреди това застъпва позицията в България да се възстанови конституционна монархия, е взел решение да се кандидатира за президент (подобни прецеденти има в историята на други страни)[97].

Всичко това, взето заедно, експлодира (в мирна форма) на изборите през юни 2001 г. Симеон II с набързо регистрирано свое движение – НДСВ, печели абсолютно мнозинство в парламента[98], а БСП и СДС не набират и 20% всяка.

Забележително е, че управляващият по това време СДС има процедурна възможност да не допусне Симеон II до избори. Но не се решава да го стори – твърде очевидно е, че до месеци „държавата ще падне“. Още по-интересно е да се отбележи също, че в щаба на Симеон II също съзнават тази възможност и дори обсъждат план царят обидено да не се яви на избори, за да пожъне през есента плодовете на една бъдеща „революция“ и да

[95] Krastev, Ivan. 2002. „A Moral Economy of Anti-Corruption Sentiments in Eastern Europe“, in Unraveling Ties – From Social Cohesion to New Practices of Connectedness, ed. by Yahuda Elkana, Ivan Krastev, Elisio Makamo, Shalini Randeria, Campus Ve.ag. Frankfurt/New York.

[96] Това са няколко случки, свързани със смъртта на деца. Дрогиран полицай случайно застрелва тийнейджърка. Следва близка до истеричната реакция на публиката. Загива дете на таксиджия (впоследствие се оказва убито от психично болната си майка). Това провокира нещо като „таксиджийски бунт“ с блокажи на столичния център и т. н., който разтриса държавата почти до основи. Правителството е принудено да излезе на улицата и да влезе в пряк контакт с „бунтуващите се“. Напрежението граничи с насилие върху властта, която оцелява на косъм.

[97] Процедурно той не бе допуснат до президентски избори поради изискване за пет години постоянно пребиваване в страната и затова участва в парламентарни избори.

[98] Всъщност за абсолютно мнозинство не му достига точно 1 депутатско място заради т. нар. „царски ментета“ в лицето на 2 фалшиви партийки, които в бързината успяват да подлъжат (с близки наименования и бюлетини) около 5% от българските избиратели да гласуват уж за царя, а всъщност за тях. И това също е симптом за масова еуфория.

установи монархия. Той обаче лично се отказва от този вариант – заради огромната му социална цена.

Самият мит за Царя го описва като същество, което:

- се завръща от отвъдното (където е пребивавал 50 години, за които, както се и полага на едно уважавано отвъдно, не се знае нищо дефинитивно);

- произхожда от род, управлявал България в „златен век“, което е равно на легитимация. (Тук се има предвид главно баща му, цар Борис III, царувал от 1918 до 1943 г., за когото в мита се твърди, че е бил умен и демократичен монарх, отровен от Хитлер, макар и негов резервиран съюзник, и обичан от българите. В масовото съзнание също функционират впечатлили народа сведения, че цар Борис е карал локомотив.);

- има неограничен ресурс (понеже познава короновани глави, арабски шейхове и милиардери);

- има идеална, чисто отвъдна мотивация – склонен е да твори самоцелно добро (в този смисъл митът не разглежда поведението на Симеон II като политическо и борави единствено с морални категории).

Дори това бегло изброяване показва, че легитимността на Симеон II като алтернатива на би-полярния модел има като условие за възможност неговото неучастие в Прехода (и в причините за него, разбира се). С което фактът, че е необичаен и странен „чужденец“, от минус се оказва основен плюс на лидера.

Преди обаче да преминем към действителното съдържание на случилото се, не без удоволствие ще проследим иронията, която историята отрежда на България в този епизод. Съдете сами:

а. Симеон II иска да стане конституционен монарх, но решава да се кандидатира за президент на България, а накрая се оказва неин министър-председател! Той – от друга страна – мисли себе си по аналогия със своя приятел и роднина, испанския крал Хуан Карлос, т. е. си се представя в ролята на обединител на нацията и на гарант за демокрацията. А се оказва основател и лидер на партия[99] (т. е. дефинира някаква частичност на нацията!);

б. огромна маса българи съзират в Симеон II харизматик, волеви човек, ако не диктатор, то поне „силна ръка“. Във всеки случай те се уповават на него като на сила, способна да “поправи” Прехода, да ги извади от позицията им на губещи от него[100]. Вместо това те получават край на този Преход! Мачът-реванш бива заменен с край на мача! От друга страна, те се стремят да ликвидират „партийната система“, която им носи само зло, и да видят начело „истински личности“. На дело обаче се получава партия – само че невиждана дотогава в България: центристка не по съдържанието си, а само по функциите си.

Сега вече можем да видим какво фактически става с мита за Царя и с идването му на власт.

Помним, че елитите на Прехода се легитимират по особен начин – чрез противопоставяне. Но не за бъдеще, не за проект, а за минало, за интерпретация. И също

---

[99] Тази партия – още една ирония – той първоначално замисля като дясна, като СДС-2, т. е. „некорумпирано СДС“. И дълго и неуспешно кандидатства в Европейската народна партия (ЕНП). Накрая се примирява с фактически получилото се: либерална центристка партия, и влиза в Либералния интернационал.

[100] Вж. Доклада „За състоянието на обществото“, 2002, (по поръчка на Фондация „Отворено общество“) от Иван Кръстев и др.

така, че зад кулисите протича едно приватизиране на трохите от гигантското рухване на старата държавна индустриална собственост. Реалният модел се оказва всъщност двойно сплетен лабиринт от (1) мутирали социални канали и мрежови образувания, наследени от бившия режим, и (2) новообразувани структури, породени от допира на тези мрежи с външни контрагенти.

Царят (появата му, митологизирането му) прекратява нежната гражданска война в страната, защото прави невъзможен по-нататъшния диалог за миналото. От една страна, той не е участник в Прехода, а - от друга - е „самото минало“, символ на „златния век“. Хем няма минало, хем е самото минало! И същевременно е посредник между воюващите досега светове на „преди“ и „след Девети“, т. е. представлява самата граница между тях.

Това значи, че в известен смисъл той делегитимира елитите. Но го *прави в степента, в която те са елити на Прехода. В друг, много по-съществен смисъл той легитимира нови елити извън противопоставянето, по нов начин.*

Как?

Тук трябва да се вгледаме в резултатите на Прехода. И главният от тези резултати – пазарната икономика – веднага ще ни напомни, че е възникнала класа на собствениците. Появата на Симеон Сакскобургготски ликвидира типичното за Прехода напрежение в политическото пространство и с това окончателно легитимира възникналите отношения на собственост. Да припомним пак, че „собствеността“ тук трябва да се разглежда не само в материален, но и в символен аспект (по Бурдийо).

Завръщането на Царя подвежда мнозина да определят тази развръзка като „реставрация“. Наблюдаваме обаче характерен и за други революции „Бонапартистки етап“. Както след Наполеон I вече нямаме аристократи и „трето съсловие“, а само собственици и лишени от собственост, така и след Симеон II българите престават да се делят на червени и сини, а се диференцират (и в практиката, и в съзнанието си) по имуществен признак. Тъкмо това е първият и главен смисъл на тезата, че малко след идването на Царя Преходът свършва.

Силна абстракция (а всъщност само преувеличение) е твърдението, че по време на изборите през 2001 г. „половин България“ е в плен на мита „Симеон II“. Една значителна част (вече е трудно да се установи колко голяма) извършва рационален, инструментален акт: нещо като „как да свалим от власт СДС, без да качим БСП“. Тези хора са водени от мотив за нормализация на живота: схващат политическото напрежение на би-полярния модел като неадекватно високо.

Митът за Царя е краткотраен (не продължава и една година), с което е свързан и втори, но частен резултат от този мит.

Демитологизацията тече като разочарование (отвъдните ресурси не се появяват; никаква лелеяна справедливост не настъпва; царят не се оказва способен да превърне загубилите от прехода в печеливши)[101]. Но загасването на избухналия царски вулкан не остава без последица: би-полярният модел е разрушен. Не само в смисъл, че двете големи партии намаляват присъствието си в политиката, случва се нещо далеч повече – в страната се образува траен политически център.

НДСВ е центристка партия не в някакъв идеологически смисъл; тя не се намира идейно по средата на БСП и СДС (както впрочем видяхме – „среда“ между тези две просто

[101] Към 2003 г. две трети от нацията изживяват себе си като хора, „загубили от Прехода“. Вж. Иван Кръстев и др., „Оптимистична теория за песимизма на Прехода“.

не може да съществува, те се дефинират една друга). НДСВ се намира в центъра в политическия смисъл на думата, т. е. по своята функция е първата (след ДПС) значима родна политическа формация, способна да сключва както леви, така и десни коалиции – защото получава гласове от двете страни.

И това е един съществен втори смисъл на израза „край на Прехода“: политическото пространство в България променя едно от фундаменталните си свойства. Появява се звено, което може да бъде мислено като съюзник както отляво, така и отдясно.

Ще завършим с тази тема, спирайки се на още една ирония на историята. При появата на царя на политическата сцена немалко коментатори предвещават „край на политическото“, т. е. рухване на демократичната политическа система в България. Този им страх е вдъхновен от съвсем правилното наблюдение, че царят прекратява дотогавашните начини на легитимация на червено-синия елит.

А иронията е, че всъщност той легитимира елитите в много по-силен от предишния смисъл – вече не като политици, а като собственици. Системата не само не рухва, но се усложнява, изпълва се с нюанси – и с това придобива значително повече стабилност.

Ако сега потърсим противоречието, което лежи на дъното на краткото пребиваване на Симеон II в качеството на вълшебен „предмет“, ще открием удивителна прилика с извора на „червените“ и „сините“ митове. А именно:

„Стана много лошо (след 10 ноември).“

„Може да стане хубаво. (Защото Симеон II е тук.)“

(Как – отново дявол да го вземе! – ще стане хубаво, като е станало уж толкова лошо?!)

Затова „Симеон II“ (като митологема) е особен трикстер. Той работи и в дясното, и в лявото митологично пространство. И митът за Царя е не само:

а. универсален;

б. кратък;

но и:

в. *унищожителен за другите митове* (понеже взема важни части от тях, но – видяхме – не от самите митологеми, а от условията им за възможност).

Помним структурния извор на „синьото“ митотворчество: „Стана хубаво – стана лошо“. „Червените“ митове имаха 50% същия източник: „Беше хубаво – стана лошо“. Сега виждаме, че се е появил мит със структура: „Стана лошо – но ето Симеон пристига“. Харизматикът „експроприира“ части от действащи анонимно митологеми и ги мутира! Нещо като митотворчество с взлом! Взлом, който разхерметизира обезвъздушеното митологично пространство и връща на сцената реалността.

Дали тук се докосваме до някаква по-обща закономерност на мутация на митовете? Трудно е да се каже. Но със сигурност при демитологизацията на Царя не виждаме следваща мутация. Комунистът, спомняме си, мутира в Ченге. „Горбачов“, с известна уговорка – в „СДС“. „Царят“ не мутира, а просто се демитологизира, бива освободен от вълшебни функции (което се осъзнава от доскорошните носители на мита като тяхно голямо „разочарование“).

Това е разбираемо и от друга гледна точка: с митологични функции е надарено тялото на един харизматик. Друга, втора митологема не може да се удържа върху същото тяло. По-скоро очакването за „чудо“ ще бъде пренесено върху друг човек. В случая за тази цел служи буквално „тялото“ на ген. Бойко Борисов. Това е напълно видимо в хода на

демитологизацията на Симеон II. Харизмата му бива буквално прехвърлена върху бившия му бодигардд, станал главен секретар на МВР. Рейтингът на последния достига 75%! И той в продължение на години остава № 1 по популярност в страната.

Установяваме нещо поразително. Видяхме вече защо митът за Царя играе заключителна роля в самото пространтво на митовете. Но след „разочарованието“ от Царя следва не нова митологизация, а масово „чувство за завръщане в реалността“. Масовият човек преживява това като отказ от големи колективни идеи и разкази; като увереност, че „трябва да се оправя сам“ и „никой няма да му помогне“. Условията за възможност за мита (например „стана хубаво + стана лошо“) деградират до нещо като „стана тя, каквато стана“. Масовото политическо действие угасва в пасивност, като досегашният участник в него започва да вижда себе си като неучастник.

Тази невинна процедура крие в себе си нещо съществено: „реалността“, в която се завръща „излъганият, разочарован, обикновен човек“, е преди всичко реалност на новите отношения на собственост и на новите социално-класови структури!

А това означава, че е заработил удивителен механизъм: *демитологизацията легитимира*!

Новите елити са легитимирани с нещо, което можем да наречем „негативен акт“: не с позитивна процедура, а с отказ; не с активност изобщо, а с вид пасивност. (С отказ от колективна активност; с отказ от митологеми и идеологеми; със „свиване в черупката“, със затваряне на хоризонтите на социалното мислене и действие до хоризонтите на личния интерес и интереса на малката група - най-често семейството.)

„Такава е реалността, такъв е животът“ – до това в крайна сметка се свежда легитимацията на вече трайните, дългосрочните, постпреходните елити.

И няма никакво значение дали тези нови елити са ненавиждани, презирани или подозирани. Те са признати за такива, актът на тяхната неявна и непоискана легитимация се е състоял. Преходът е свършил.

Войната между Бившите и Бившите Бивши поражда Новите, т. е. елитите на Прехода. Сега виждаме, че биват легитимирани Новите Нови (собствениците, в широкия смисъл на думата, в т. ч. разполагащите със символни и други капитали).

Легитимирани не значи обичани. Тези Нови Нови са обект и на ред атаки, изобщо на усилия за делегитимация. Но дори само последното означава, че въвеждането им в центъра на политическия и преди всичко на стопанския живот се е състояло необратимо.

Съдбата им – каквато и да се окаже тя – не е вече съдба в рамките на Прехода. И делението им на части, и обединенията им, и стратегиите им, и политическите им проекти са все елементи от една съвсем друга история. От съвсем-съвсем други времена.

Глава пета

Свършилият преход като множество от въпросителни?

Самият факт, че Преходът свършва[102], се оказва трудно забележим за участниците и потърпевшите в събитията. Това е толкова пълноценно и наситено време, че прилича на истински, вечен кръговрат. Година преди края му никой не подозира, че други времена са на прага. Какво говорим преди края му! Дори след този край трябва да мине доста време, докато хората масово осъзнаят и почувстват, че „Прехода" вече го няма. И не само „обикновените хора", но и професионалните политици. А най-обидени от случилото се повтарят и ще продължат да повтарят, че нищо не е свършило. Всъщност има още по-обидени, които уверено твърдят, че нищо не е още започнало...

През 2001 г., след изборното поражение на СДС и разпада на би-полярния модел, Иван Костов сътворява следния триходов макроплан:

Такт 1. Царят се проваля.

Такт 2. БСП идва на власт (и също се проваля).

Такт 3. По силата на двуполюсната закономерност СДС взима обратно властта.

Това не се сбъдва. Тъкмо защото Преходът свършва (факт, към онзи момент незабележим).

Царят не се „проваля" – в смисъл, че не следва нов мит. Присъствието му се демитологизира, което се оказва начин изобщо да се демитологизира масовото съзнание. Хората заживяват в „реалността" и започват да схващат възникналата пред очите им картина като „живота", като „естественото състояние". А потъналите в Прехода години за все повече съвременници заприличват на сън – доста кошмарен за мнозина. Тук впрочем можем да посочим и критерий за фалшификация на модела ни (в смисъла на философа Карл Попър). Ако и когато – след мита за царя – възникне нов масов мит, то и тогава съждението за край на Прехода би било фалшифицирано, невярно.

С разказа ни се опитахме да разчупим няколко илюзии за изминатия Преход:

1. Че „след 10-и" става подмяна на елита. Вместо това имаме негова диференциация, разделяне на две части, излъчване на Нов елит (временен и противоборстващ) и след много перипетии поява на още по-нов.

---

[102] Има не малко опити да се синтезират различните обяснения и данни за Прехода. Ще препратим към серията от изследвания „Състояния на обществото" на Центъра за либерални стратегии, а също и „Оптимистична теория за песимизма на прехода", „Мрежите на прехода – Какво се случи всъщност в България след 1989", Иван Чалъков, Андрей Бунджулов, Иво Христов, Лиляна Деянова и др., ИК „Изток – Запад", 2008; сб. „Светове в социологията". Сборник в чест на проф. Георги Фотев, Университетско издателство, 2006; Сравнителен анализ на процесите в Централна и Източна Европа вж в статиите на Янош Корнай, Иван Селени в същия сборник.

Вж също специалните броевена сп. „Социологически проблеми" на тема „Демократична консолидация и социални неравенства", Николай Тилкиджиев, № 1-2, 2004; „Социално неравенство и средна класа", № 1-2, 1999.; „Институционална промяна и социални трансфорации", № 3-4, 2007;

Вж и сборник Ivaylo Znepolski, Koprinka Tchervenkova, Alexander Kiossev, Penser la transition, St. Kliment Ohredski Universiti of Sofia Press, 2002.

Политически аспекти на рехода са изследвани в серия от публикации по ръководството на проф. Петър-Емил Митев, „Избори'91", Университетско издателство и др.

2. Че политическият живот у нас през Прехода е люта битка за гласове на СДС срещу БСП. Вместо това видяхме, че електоратите им са почти херметични. Тоест те не са даже в диалог помежду си, а пулсират по механизма ядро-периферия.

3. Че негативните енергии на българското общество произтичат от неговото обедняване. Видяхме, че обедняването е следствие, а дълбоката същност на процеса е декласацията на милиони хора, загубата на статуси и достъпи, предефинирането на мястото на огромна маса хора в обществото.

4. Най-трудна за разбиване беше илюзията, че масовият човек в Прехода се заблуждава, че мисли хаотично и смята погрешно ту едно, ту друго. В действителност обаче намираме стройна и добре изградена „система от митологеми“, които „цъкат“ с точността на швейцарски часовник.

„Преходът свършва“ в дълбочина означава, че описаните уникални и еднократни процеси приключват. В резултат:

1. Установяват се трайни отношения на собственост.

2. Декласацията престава. Започва да се стабилизира нова стратификация.

3. Би-полярният модел се разпада.

4. Общественото съзнание съществено се демитологизира (което не значи, че не живее с илюзии и привидности).

5. Елитът на Прехода се делегитимира, т. е. легитимира се нов елит, вече не преходен, а траен.

„Край на Прехода“ има и по-очевиден повърхностен смисъл. Той е даден за непосредствено наблюдение:

- приключва геополитическата преориентация (НАТО, ЕС);
- започва стопански ръст;
- спада политическото напрежение, започват социални напрежения;
- изпадат в криза всички традиционни политически субекти; появяват се нови.

„Краят на Прехода“ означава не само край на сблъсъка за миналото. Той бележи и изчерпване на съгласието за общо бъдеще. Най-малкото защото след Прехода българите нямат общ хоризонт: уникалният процес е завършил, пътят към Европа е извървян, бъдещето се индивидуализира разнопосочно.

Чудим се сега: дали този наш разказ е реплика към историческото дело на бащата на българската социология Иван Хаджийски, към някаква нова и оптимистична теория за нашия народ? Или просто компенсираме неспособността си да направим едни „Записки“ à la Захари Стоянов по новите български „възстания”?

Дявол знае. Във всеки случай за нацията ни случилото се е déjà vu. Сравнете селото, описано от Иван Вазов, със същото село 30 години по-късно, разказано от Елин Пелин. Каква ли катастрофа се е разразила, та милата пасторална картинка е заприличала на безнадежден ад? Допирът до Европа, модернизацията – нищо повече не е сполетяло България и тогава. Не съществува „излизане” от всекидневието без счупване на всекидневието на милиони, всяко ускоряване на историята се плаща с милиони съдби.

1. [Съдържания на „постпреходния“ период]

С края на Прехода започват нови истории и времена. Ако правилно сме построили модела си, то би трябвало да предусетим нещо и за пост-Прехода, в който навлизаме.

Защото както реалният социализъм в България формира основните особености на Прехода, така последният ще предопредели съдържанията на живота ни през следващите може би десетина години.

Построеният модел като цяло задава една привилегирована гледна точка, от която можем да направим „обзор“ на наричаното от нас „пост-Преход“. Разбира се, не можем да гадаем за формите, които ще украсят това ново десетилетие. Съдържанията на пост-Прехода обаче са вече предопределени. И само външен катаклизъм би могъл да ги отклони съществено.

Тук нямаме предвид повърхността: нито началото на рекласацията и изграждането на нова социална структура, нито оформянето на по-сложен политически модел. Говорим за дълбочинното съдържание на историческия период, в който България навлиза.

Впрочем налага се да започнем по-отдалеч.

Нека мислено се отдалечим от Прехода и пробваме да погледнем от птичи поглед. Ще видим само едно: в началото на 90-те години в България бързо се дезинтегрират власт и собственост, а около десетилетие по-късно те бавно пак се съединяват.

Но колко различна е картината в началото и в края!

В началото властта и собствеността са съединени в социалистическата партия-държава.

В края наблюдаваме оголили се м р е ж и. Какви са тези мрежи?

Преди да се върнем и опипаме, разгледаме, подушим тия мрежи, за да видим от какво са направени, нека за малко се отклоним в теоретичните лаборатории на един гениален човек.

Светът, описан от Карл Маркс, или Вселената на Маркс, може да се разкаже и така:

- Има отношения на собственост и те са решаващи, фундаментални, базови.

- На тях съответстват други отношения – властовите. Последните са превърнати форми на базовите.

- Идеологиите пък, макар да претендират за неутални описания на света, са в крайна сметка начин властта и собствеността да се съединяват, да си съответстват и взаимно коригират. Или както гласи класическата формулировка: “Господстващите мисли са мислите на господстващите”.

Живеем ли в подобна Вселена?

С притеснение ще споделим: както един сеизмолог ментално се радва, наблюдавайки „интересно земетресение“, така и ние като социолози изпитваме странно наглед, но съвсем реално удоволствие да наблюдаваме отвътре една социална катастрофа. Та кой дори от големите на социалната наука е бил споходен от шанса лично да пребивава в такъв уникален процес?!

Та живеем ли ние в подобна Вселена?

По-скоро не. Или ако да, то с много съществени уговорки.

Защото мрежите, които откриваме като краен продукт на Прехода, са всичко, но не и „от една страна собственост, а от друга – съответстваща й власт“.

Напомняме: под мрежа тук се разбира онова, което открихме като гражданско общество в реалния социализъм: Обменна мрежа, обмени „власт-власт” (или по-точно „достъп-достъп”), а не просто форма на организация на обществото и производството.

„Мрежа” не е просто алтернатива на „йерархия” (макар това да е важен аспект), а по-скоро е обратното на „пазар”[103]. Разглежданите мрежви отношения са:

- лични;
- дублиращи някакво официално или друго отношение;
- винаги компенсират дефицит;
- и се състоят в обмяна на достъпи.

Тези описани вече мрежи[104] са самото сплитане на собственост и власт. А още по-точно: на собственост, на власт и на идеологии. И възлите на тези мрежи се изграждат в актове на тяхното сплитане.

Излиза следното: ако за Англия все още може да се поддържа, че „власт/собственическите“ мрежи са продукт на еволюцията на Вселената на Маркс (тоест че тези мрежи са усложнена картина на класическия капитализъм), то в наблюдавания наш случай това изобщо не може да бъде обяснението. Във Вселената на Маркс свързаността на собственост и власт е йерархическа, връзката е доминантна и собствеността винаги е решаваща в крайна сметка.

За тук и сега не е вярно, че отношенията на собственост определят властовите отношения. Обратното също не е вярно.

Виждаме нещо радикално различно. „Висшата класа“, елитът, доминиращото малцинство (наречете го според това как се казва любимият ви социолог), та тези „Те“, „горните“, „силните“, се генерират като мрежи, изплетени във всяко свое възелче от поне две от познатите ни вече четири нишки:

- политическа власт;
- капитал (капитал-собственост предимно във форма на финансов капитал);
- менажиране (капитал-функция);
- медии (капитали в символни форми).

Връзката между тези нишки е хоризонтална, спирална или всякаква друга, но не и пряко йерархична.

Впрочем в трета глава обещахме да се върнем на темата.

2. [Делегитимацията като задължителна постпреходна фаза. Нова легитимация]

Онова, което по-рано нарекохме „новите нови“, т. е. постпреходните, вече трайни български елити, са селектирани и легитимирани по принципно различни механизми от елитите на Прехода. Ако първия механизъм дефинирахме като „легитимация чрез противопоставяне“, сега наблюдаваме съвсем друг процес: **„рекрутиране чрез припознаване“**, чрез образуване на обменни мрежи.

---

[103] С което, струва ни се, правим крачка на конкретизация на откритото от Мануел Кастелс за мрежовата същност на съвременните общества. Описаните от нас мрежи, „вторите мрежи” на социализма, са един от видовете мрежи, фиксирани в обща форма от Кастелс (Вж. Напр. The Rise of the Network Society. Vo. 1, Заключението).

[104] Вж. Специален брой на сп. „Социологически проблеми” на тема „Историческа социология на социализма”, № 1-2, 2003.

Първичният механизъм беше публичен. И беше акт на самозванство. Сегашният е напълно затворен в мрежите на елита и се свежда до това, че се появяват нови възли в тази мрежа[105]. И е акт на взаимно признаване. Сиреч – напразно ще чакат всички онези теоретици, които жадуват за тържествена публична легитимация на новите елити от масите.

Да си участник в такава мрежа просто означава, че няколко други нейни дейци:

а. признават за траен и легитимен твоя (властови, стопански или медиен) ресурс;

б. са склонни да обменят тези властови ресурси с тебе.

Дали властовият ресурс е политически, финансов, индустриален или символен, е второстепенно. Той е „капиталов" в смисъла на Бурдийо, уточнен по Андрей Бунджулов: това е „разлята" власт/собственост, която се обменя, интегрира, противопоставя. Тя е *система от размени на достъпи/влияния*. И прилича малко на нервна тъкан. За да участваш в нервната система, няма нужда всички клетки на организма да гласуват (и дори просто да знаят) за теб. Нито пък е нужно всички други нервни клетки да се съгласят – достатъчно е няколко от тях да пуснат „пипала" и да ги сплетат с твоите.

Докосваме нещо със сериозни последици. "Стартовата легитимация" (по време на Прехода) съдържа в себе си едновременно две същности: тя е и рекрутиране на нови елити, и едновременно "узаконяване" на тези хора в очите на масите.

При "новите елити" тези две не съвпадат. Рекрутирането се извършва по мрежови механизъм. А публичната легитимация? Тя се изисква допълнително.

Тъкмо това несъвпадение задава сюжет номер 1 в постпреходния период. Защото общественото съзнание сериозно се заема със специфични задачи по делегимирането на елитите на Прехода.

Последното изречение звучи така, сякаш масовото съзнание действа самосъзнателно, като субект. Всъщност протича стихиен процес и той се свежда до нещо твърде просто: думите на онези лидери, които проповядват анти-елитски концепции, зазвучават убедително и гръмко – както в медиите, така и в масовото съзнание в множеството му форми.

Избуяват идеологии, които по различни начини се свеждат до едно и също: страната се управлява от престъпници, от некадърници и крадци, от агенти на чужди държави и на жидомасонството….

Всичко това няма собствено съдържание, не се държи върху някакъв специфичен, особен процес, а черпи сили от зейналата легитимационна дупка, от възникналата необходимост елитите на прехода да бъдат делегетимирани.

Озадачаващ парадокс! Та фашизоидността, антиелитаризмът, нападките срещу елита „като цяло" и "въобще" бихме очаквали да стават в условията на криза, катастрофа, падащо жизнено равнище. Тук е обратното: тъкмо когато обществото заживява по-добре, тъкмо когато постига финала на един преход, тъкмо когато става най-сетне сравнително нормално, тъкмо когато е платило цялата огромна цена на Прехода, възникват екстремални форми на обществено съзнание. Примери дал господ:

[105] В една нестихваща битка за „данъците на бай Иван", т. е. не толкова за пазари, колкото за държавни поръчки и общински разходи. Държавата харчи 4 от всеки 10 лева на пазарите в България. В Европа осреднено е същото, дори повече. Ето защо сплитането на политическите, капиталовите и медийните нишки е въпрос не даже на ръст, а на оцеляване за повечето стопански субекти.

- През целия Преход националистите не набират и един процент на кои да е избори. Веднага след прехода, за седмици (!) почти случайно сформираното обединение "Атака" влиза в Парламента със 7 процента, а след това изпраща в Европа и евродепутати, и лидерът му участва в балотаж за президент!
- През целия Преход говоренето против елита като такъв маргинализира носителите си. Веднага след прехода ген. Бойко Борисов на базата на подобно говорене печели лично изборите за столичен кмет и обозначава себе си като лидер на нова партия и то голяма партия.

И така нататък.

Това има естественото си обяснение в посочената особеност и в отделянето на рекрутирането на елитите от тяхната легитимация. Но е важно да се съсредоточим върху няколко по-конкретни аспекти на случващото се:

Във всички тези явления, които на някои се привиждат като фашизоидни, виждаме съвсем ясно съдържание, свързано с Прехода. А именно – тези нови, наречени “популистки” лидери, фактически нападат “свещенните крави” на прехода, табутата на прехода, с които нашата книга започна. Виждаме ги ясно като под микроскоп:

а) Нарушава се консенсуалното доскоро разбиране за етнически мир. Ромите изведнъж стават крадливи и лоши. Турците – нагли, прояли с власт, а тяхната партия – чудовище номер 1 в страната. Тоест, разрушава се предпоставката за абсолютен етнически мир.

б) Става възможно да се говори против капитализма. “Атака”, аплодирана от десетина-петнадесет процента от населението внася законопроект за национализация на приватизираното. С това е осквернена втора „свещена крава”, второ условие за възможност за мирния преход.

в) Може да се говори против Запада (Европа и НАТО). Тук популистите се разграничават на два вида: крайни и умерени. Крайни са онези, които директно и експлицитно посягат и на тази „свещенна крава”. Умерени са въздържащите се да го сторят публично. Но разликата е само тази, че едните хапят, а другите още само ръмжат. Така или иначе тече съществен опит за събаряне и на трето условие за възможност на Прехода.

г) Най-сетне, не много експлицитно се напада и последната, най-важната „свещена крава” на българския преход: демокрацията, свободата на словото, многопартийността. Това не се върши директно. Но огромна популярност добиват идеите, че всички партии изобщо са циреи върху тялото народно, че интелектуалци и политици мътят душата хорска със сложните си еврейско-капиталистически приказки, че Парламент “не е нужен нам”, а президентска република или здраво еднолично управление (все още свенливо се избягва думата „диктатура”). Любимата ни илюстрация тук е предложението на Волен Сидеров (лидер на “Атака”) българските закони да бъдат одобрявани от … Светия Синод! Пак тук попадат всички опити пропорционалната избирателна система да се замени с мажоритарна.

Това не са смешки. Всичко това е част от важна и задължителна тенденция: от необходимия процес на делегитимиране на елитите на Прехода.

Възниква обаче теоретичен труден въпрос: в самия фундамент на българския Преход стоеше консенсус за бъдещето, съпроводен с война за миналото. Сега регистрираме разрушаване на консенсуса за бъдещето (оскверняват се поне три от четирите „свещенни

крави”). Но като че ли продължава войната за миналото. Само че то не се оказва “комунизма”, а самият Преход.

Тази теоретична трудност лесно ще се разреши, ако се сетим, че легитимацията на Новите нови ще протича отделно от тяхното рекрутиране - като допълнителен, съпровождащ процес. Защото там е работата, че щом Преходът е свършил, е приключила и главната му особеност в двата й аспекта: /1/ че не проекти за бъдеще легитимират властите. И /2/ че проектът за бъдеще е един и единен за “всички българи”. Да не забравяме, че метафората за “пътя към Европа” не работи вече, поради изминаването на този път.

Следователно за пост-преходния период трябва да очакваме не само делегитимация на всички досегашни елити на Прехода, но и поява на нови легитимиращи механизми, идеологеми и т.н. С което можем да сме почти сигурни в няколко неща:

1. За няколко години популистите ще пометат политическата сцена и ще сменят главните актьори (делегитимация).

2. Те самите ще бъдат изтласквани от нови политически лидери, автори на “разкази за бъдещето” и то вероятно алтернативни такива разкази. Което ще зададе електоралните въпросителни в България:

- Тази страна аграрно-туристическа ли ще бъде или индустриална и развиваща хай-тек?
- Централизирана или децентрализирана ще става?
- Ще се развива ли енергичен и ефективен капитализъм или ще се наблягa на реализацията на социален проект?
- На образованието ли ще се акцентира или ще се хвърля всичко в развитието на инфраструктурата?

И така нататък и така нататък, все въпроси, разделящи лявото, дясното и либералното в един вече съвсем нов смисъл.

3. Новите собственици, висшата класа изпитват дефицит от специална легитимация, особено на фона на “делегитимационния бунт”. И не се съмняваме, че те бързо ще я получат. Тук изглеждат най-вероятни следните механизми:

а) Генерационния механизъм. Както нашият професор, който садеше лук, не започна рекласация, а чисто и просто остаря (рекласира се синът му, доцентът), така не Радостин Иванов ще легитимира в очите на хората откраднатия Младежки дом. Това ще свърши Роберт Радостинов, синът му. Да не говорим за Роджер Робертов, внука. Не казваме, че съгражданите ще обичат Роджер. По-скоро ще го мразят, защото в общия случай той е скот. Но от малки ще си знаят, че е богат, че по природа събира наема от уродливото съоръжение в центъра на градчето.

б) Ако генерациите действат по принципа, че времето лекува, то в случая ще лекува и пространството. Всяко партниране и сливане със западен капитал придава легитимност, защото както е известно на всяко бебе, богатият на Запад е истински, легитимен собственик и господар. (Всъщност тук действа пак времето: състоялото се преди 300 години натрупване на капитала се привижда за нормално, за естествено, то чисто и просто е забравено…)

в) Легитимираща роля ще играят същинските постижения на Новите нови. Разбира се, само в частта си, в която са понятни. Както собствеността на известни футболисти не се нуждае от допълнително легитимиране, така конкретни постижения на

производител на месо, на голф игрище, на хай-тек ще легитимират. Без радост и овации, може би със скрито недоволство. Не може обаче човек да смята за мошеник спечелилия от лотария!

г) Но най-важният, най-централният механизъм на предстоящата легитимация е заложен в анонимността на съвременния капитал. Обществото вижда и все повече ще вижда не собственика, а мениджъра. В този смисъл, общото чувство за нелегитимност на новите собственици на България ще остава без адресат. И следователно ще заглъхва с времето…

Разбира се, способността на елита да е елит не е въпрос идеен или най-малкото - не е въпрос само идеен. А значи нещата не се свеждат до това новите елитни мрежи да убедят хората, че те са “естествената”, “нормалната” власт.

Възниква подозрение, че подобно формирование би трябвало да е доста нестабилно: няма център, координацията му е донякъде случайна. С една дума: как подобни елити могат да гарантират продължителната си доминация, която на всичко отгоре се натъква на една осъзната ненавист от страна на масовия човек, който нежно ги окачествява с епитетите „крадци и лъжци“.

Стабилността като че ли има няколко условия за възможност:

- ръст на потреблението;
- свързан с него ръст на самите мрежи;
- масово разпространение на консуматорски идеологии и практики.

Следователно можем да предполагаме, че криза в кое да е от посочените три би довела до криза на тази наша нова „власт“, на тези мрежи (и съответно до съществени трансформации в тях).

Но засега – в обозримо бъдеще – и трите условия за възможност изглеждат спазени в България.

Нещо повече, за нас е очевидно следното: докато деградацията на социалистическите мрежи протичаше като загуба на вертикални връзки (според тезата на Илия Илиев), сега ще наблюдаваме една „вторична вертикализация“ на новите мрежи. Те ще слизат „надолу“ и „надолу“, додето опрат до „естественото си дъно“ – консуматора, човека с консуматорска нагласа и поведение, когото потребителските заеми и участието в кариерни йерархии „вплитат“ необратимо в мрежите.

3. [Редникът на новите мрежи]

Откъде впрочем се взеха тези „консуматорски идеологии и практики“? Преди няколко глави ние оставихме нашия масов човек на изхода на банката, където беше грабнал кредит и прясно-прясно спрял декласацията си. Беше се устремил към рекласация.

Към есента на 2004 г. този наш приятел е вече в милион екземпляра![106] Всеки втори работещ българин (по официални данни на БНБ) е взел кредит с размер над 3000 лева! Тези кредити потичат към изпразнените от Прехода социалистически статуси, но вече с лихви и главници – в една интериоризирана система на лична отговорност и самопринуда, т. е. на свободен избор, както обичат да подчертават либералите.

[106] Към 2008 г. – милион и половина!

Освободен от митове в главата, новият главен герой се оказва свободен от всички и всякакви над-индивидуални, колективни проекти. Направо си го представяме една сутрин пред огледалото, внимателно вгледал се и установил реалността: „че нема никой“ (както сигурно си е казал наум). Че в действителността е сам, че всичко зависи лично от него. Етатисткият унес, държал героя повече от десетилетие, се е изпарил.

Естествено, веднага си е направил сметката за колкото може повече време напред, в главата му са се завъртели два образа – на „фирмата“ и на „банката“ (само си представете как би реагирал Маркс на масовата практика трудът да се плаща за години предварително). И сделката, направена наум, му се вижда справедлива или поне приемлива – цветният телевизор не е обещание на властта, ей го на тук, веднага. Обратно – той е обещал: две години да работи, да не се напива, да не боледува, да не го уволняват... Досега политиците са му обещавали. А сега добрите банкери и работодатели са повярвали на *неговото* обещание![107] Така че получаваме просто и естествено описание на постпреходния масов българин. Той е:

- послушен;
- самоподлагащ се на контрол;
- демократичен, толерантен;
- индивидуалист;
- консуматор, кредитополучател.

А бе европеец!

И стабилното му пребиваване на тази позиция е чисто и просто въпрос на свободен ресурс: колко лева на месец ще му остават за „инвестиция“.

Когато са 100 тези левове – това е заем за мобифон, телевизор и друга техника за година.

Когато станат 200–300 – това е съответно автомобил, лизингован за няколко години.

Най-сетне, когато надхвърли 500 – това ще е апартамент в дъното на тунела.

А тунелът е дълъг, много дълъг и краят му не е ясно къде е, но нейде там се подозират и яхти, и самолети, и екскурзия в Космоса даже.

Такива според нас са корените на стабилност и те изглеждат неотстраними. А ако се замислим внимателно, горните цифри ни отвеждат до решението на цяла една интелектуална гатанка: Кои са етапите на пост-Прехода? Това са ето тези етапи:

(1) свободни 100 лева.

(2) свободни 300 лева.

(3) свободни 300 евро и нагоре.

Иронията настрана, установяваме нещо с огромни теоретични и практически последици. Сводимо е до изречение от 5 думи:

Консуматорът е участник в мрежите.

Той е „редникът“ на тези мрежи, крайната причина за тяхната стабилност, пък и ръст.

Социализмът в България, без дори да забележи, произвежда тъкмо масов консуматор[108]. Това вероятно изглежда парадоксално: непазарно, но консуматорско

---

[107] Как човек да не си припомни Бертолт Брехт: „Какво значи престъплението да ограбиш банка в сравнение с това да я създадеш.“

[108] Убедително доказателство на този факт дава Ивайло Дичев: „Ковачицата на консуматорите. Опит върху комунистическото желание“, изследване в рамките на международния проект „Посткомунистическото състояние“ с ръководител Борис Гройс, Карлс Руе, 2003–2004.

общество! Обаче е факт, понеже предвоенна селска България може да се описва всякак, но не и като консуматорска галактика. Тоест консуматорът се е зародил в „онези 45 години“. Дали заради физическата ни и историческа близост до Западна Европа, дали поради други причини, но през социализма у нас е създадена решаваща предпоставка за възникване на „нормалността“ на западната цивилизация от края на XX век: масовия консуматор.

Разбира се, плановата икономика може стриктно да определи броя на мишеловките във Владикавказ, да речем, но не и броя на обувките в гардероба. Защото потребностите на консуматора са динамични пространства със свръхестествени свойства.

Да се върнем в настоящето, при нашия освободен от оковите на социализма редник. Днес и той като „големите батковци“:

- обменя ресурси;

- бива припознат и признат като участник.

Защо говорим за мрежови обмен на равнище консуматори? Макар привидно да се обменят единствено стоки срещу пари, фактически скритата обмяна е властова. И както всяка властова обмяна, тя е само привидно еквивалентна.

Това, което консуматорът практически влага в сделката, е неговата собствена интегрираност, предвидимост, лоялност. Тоест, той дава власт - власт над себе си. А това, което фактически получава, е достъп. Не

собственост, а достъп, т.е пак власт, участие във власт! Мрежовото удвояване (дублиране) е налице. Зад официалното видимо пазарно отношение имаме решаващо второ и алтернативно, но скрито отношение. И то е властово!

Излиза, че в „wellfare society“ две трети от хората са в мрежите (консуматорите + собствениците, които също са вид консуматори). Известният „заговор на две трети от хората срещу останалата една трета“ почива на мрежовия характер на обществото.

Което ни води към една хипотеза, която излиза от предмета на тази глава:

Когато (1) мрежите са обхванали две трети от социума, всичко изглежда прекрасно – останалата една трета си мълчи тъкмо защото „да се обадиш“ в подобно общество значи да употребиш мрежата. Когато (2) мрежите са по-малки и обхващат една трета – това е сегашна България, да речем, – обществото друса, елитите се паникьосват периодично, а контраелити пробват шанса си да мобилизират извънмрежовите две трети. Когато пък (3) мрежата е сведена до горните 5–10% от обществото, наблюдаваме африкански работи: мрежите започват да си припомнят своите предшественици – класите. И се появяват гумени палки, а и „Калашников“.

Така че пазарната икономика днес е вписана в определена регулираща я рамка и тази рамка се нарича „мрежи“. Същото веднага можем да твърдим за демократичната политическа система, както и за медиите на новите общества.

Мрежи вместо господстващи класи. Какво ще кажете?[109]

4. [Мрежи вместо господстващи класи?]

Ще се изкушим да теоретизираме поне малко при вида на този резултат.

[109] Или поне – както в световен мащаб фиксира Мануел Кастелс – мрежи вместо горна класа, вместо капиталисти (вж. цитираното произведение)

1. Мрежовите обмени са дълбоко нееквивалентни. Мрежите съизмерват несъизмерими величини. Наистина и парите са универсална мяра и умеят да свеждат до единна стойностна същност, да речем, „бик“ и „химикалка“. Но те са органично неспособни да приведат в единна мярка „интервю“, „лизинг“ и „политическа партия“ например.

Мрежите могат тъкмо това.

Следователно всички и всякакви претенции и подозрения, че сегашните общества са излезли от модерността, са неуместни. Първият закон на модерността в това се и състои, че всичко става съизмеримо: мрежите тук са чисто и просто последната наблюдавана „черешка на тортата“. Изглежда, че Модерността има своите фази, някоя от които сега регистрираме.

2. Дали това вече е „висш и последен стадий“?

Не само привикналите на соцщампи, но и сериозни хора (и дори учени) са склонни да описват крайния резултат от случилото се като „реставрация на капитализма“ или като „антикомунистическа контрареволюция“. За нас обаче няма теоретично съмнение, че това е илюзорно. България еволюира към общество от нов тип, общество на мрежите, на разлятата власт/собственост. Общество, при чието описание употребата на традиционните леви категории като „класи“, „капитализъм“, „експлоатация“ и т. н. е може би само привидно критика, а всъщност косвена апологетика на безсилието теоретически и практически да бъде защитен малкият и слабият, губещият от правилата на играта.

„Капитализъм няма“ обаче не в смисъл, че не съществуват капитали. Но капиталовите мотивации се оказват подчинени на логиката на мрежите, на мрежовите обмени и сплитания, на оборота от разменени достъпи/влияния. Мрежовите мотивации стават доминиращи форми над рационално-капиталовите.

Самонарастващите мрежи диктуват тенденциите и логиките на новото общество. И това е вярно на всички равнища:

- индивидуално (личностна стратегия);

- над-индивидуално (менажерска политика) и дори:

- над-национално (геополитика): Обединена Европа просто не може да бъде разбрана като обикновен капиталов проект. А като „мрежови“ проект е прозрачна.

В нашите очи глобализацията получава поне една пътечка за теоретично обяснение. Тя е не просто видимата експанзия, но и вероятно дълбока вътрешна трансформация на пазарните общества, свързана с тяхната мрежова еволюция. А може би става дума за еманципация на допреди потисната от доминиращия пазар мрежова същност. В такъв случай глобализацията е едно голямо завръщане на обществото, ако и това сега да изглежда на последното като заговор срещу него самото.

Във всички случаи трябва сериозно да се преосмисли самото понятие за „елит“, за господстващата класа, за доминиращо малцинство, или с каквото там обозначим „властта“.

Така че теорията на прехода завършва с огромно количество въпросителни. И всяка от тях има общ знаменател: Какво възникна? Какво възникна пред очите ни?

Глава шеста

Какво възникна пред очите ни? Сюжет за Голям разказ

Още в началото предупредихме читателя за една радикална абстракция: разказвахме прехода така, сякаш България е изолирана от останалия свят. Сега ще напуснем това гледище с точно обратната задача: можем ли от станалото в България да узнаем нещо за сегашните общества на Запада? В края на краищата Преходът е преход към н е щ о, което е тук и сега пред нас, в генезис.

Тоест представяме си, че историята ни е дарила експеримент или машина, подобна на колайдера, започнал току-що работа в ЦЕРН. Само че нашият „ускорител" е дълъг не 27 километра, а 18 години. Но също довежда „социалното вещество" до страховити температури и необичайни гранични състояния...

Тук важното е да не правим никакви уговорки (защото ще потънем в тях), да не следим никакви нюанси, да използваме шанса за евристичния потенциал на една макро-схема. Тоест - противно на Чехов и Лиотар – да скицираме Сюжет за Голям разказ... При подобна нагласа е оправдана „класика" от рода на: „Да започнем с нещо просто – как се казваш?"

Тоест: капитализъм ли е това, капиталистическо общество ли възникна?

1. [Да спасим Маркс?]

Ако действително се откажем от в с я к а к в и подробности, то началото звучи така: Е ли движението „пари – стока – пари прим" („п–с–п'") фундаменталната, най-общата, най-абстрактната характеристика на съвременното общество в Европа и САЩ?[110] Тоест на онова, към което България премина? Е ли самонарастването на парите, самоцелният ръст, в дъното и на социалната организация, и на мотивацията на участниците в днешния пазар?

Отговорът, няма съмнение, е да.

Но пък не наблюдаваме нищо от онова, което Маркс описва като главна социална последица за обществата, живеещи по формулата „п–с–п'". Тоест не наблюдаваме появата на класи – нито на пролетариат, нито на „обичайни" капиталисти. Появяват се „само" някакви консуматори, елити и сложно сплетени обменни властово-собственически мрежи.

Безнадеждна ли е в такъв случай основната идея на класика?

Не, ако допуснем, че са протекли някакви фази на усложняване на основното елементарно движение (т.е. на „п–с–п'") и по-точно, че са настъпили (Хегелиански казано) някакви нови опосредявания на формулата на класическия капитализъм.

[110] Тук имаме предвид освен известните тези от първия том на «Капиталът» (Карл Маркс, Капиталът, том 1, Издателство на Българската комунистическа партия, София) също и страниците, посветени на търговския капитал – отдел 4, озаглавен „Превръщане на стоковия капитал и паричния капитал в стоково-търговски капитал", от глава 16 до 20, стр. 287-360, том 25 (1); също така „Увод към критика на политическата икономия, том 46, част 1 на същото издание, и особено стр. 23-28, където е обяснена връзката потребление и производство.

Преди да направим предположението си за тези фази и за тези опосредявания, нека експлицираме привилегированата гледна точка (неизбежното внасяне на структура в социалната картина от разказвача), от която се опитваме да градим концепция. Предполагаме, че „п – с – п'” продължава да функционира, но следим паралелно и социалното разслоение, което капиталът произвежда. И тъкмо видовете последици ще припознаем като фази, етапи.

Картинката, както я виждаме, е следната:

Фаза 0. Търговски капитал

„П–С–П'” тук се реализира като периферно за най-различни общества движение. Купувам плат в Барселона, наемам кораб, продавам стоката в Алжир и се озовавам с повече пари. Повтарям движението. Това е „докапиталистическата фаза”, доколкото (от интересуващата ни гледна точка) не настъпва класово преструктуриране на обществото. То само обраства с нови прослойки – търговци, моряци и пр. В този смисъл става дума не за фаза, а по-скоро за начална предпоставка, условие за възможност за капитализъм.

Фаза 1. Промишлен капитал

Тук „п-с–п'” се е самоопосредило, самоусложнило се е със завод, с индустрия. Тук не купувам плат, за да го продам, а произвеждам плат. Купувам машини, суровини, работна сила, съединявам ги, получавам плат, продавам го, получавам „пари прим”. Повтарям движението.

Това е описаното от Карл Маркс като Капитализъм с главна буква[111]. И е негова форма (а всъщност фаза), която самият Маркс смята за единствена и последна.

Продължителното действие на тази формула води до появата на обедняващ пролетариат. Тоест – на все повече хора, които нямат с какво да участват в пазара, освен с работната си сила. С времето настъпва взривно развитие на обществото. Промишленият капитал – бидейки с пъти по-производителен от предходните форми – не само помита традиционните икономики и ги трансформира в модерни. Той стъпка по стъпка започва да унищожава стария свят и извън икономиката: рационализира и модернизира всички области на обществения живот.

(И между другото, смята Маркс, създава условията за собственото си унишожаване, тъй като множи пролетариите, от които се очаква да разрушат породилата ги капиталистическа система, тоест да извършат комунистическа революция. Последното е една доктрина, удивителна във всяко отношение, но най-изумителна с това, че в практически извършените комунистически революции – а те са десетки – нито веднъж пролетариатът не играе централна и дори просто важна роля.)[112]

---

[111] Маркс е възнамерявал да продължи ръкописите за капитала с втора книга за поземлената собственост, трета – наемен труд, четвърта книга – специално посветена на държавата, пета – на външната търговия, а шеста – на световния пазар. По този въпрос – за плана на капитала, така наречения „План за шестте книги”, които според Маркс е трябвало да съответстват на икономическите фази на капитализма, вж. А.М. Когона, „В творческой лаборатории Карла Маркса”, М., 1988.

[112] Виж например много информативната книга на Фюре – Furet Francois, 1995. Le passé d'une illusion. Essair sur l'idee communiste au XX siecle, Paris, Lafont et Calman-Levy; също и специално изследване на огромен масив от формуляри, намерени в архивите на Коминтерна, формуляри, които е трябвало да попълват коунистите с данни за себе си по над 60 въпроса – Pennetier Claude, Bernard Pudal 1996. “La verification”. L'encadrement biographique communiste dans l'entre-deux-guerres. Geneses, 23 juin 1996, pp.145-163. Furet Francois, 1995, Le passe d'une illusion. Essair sur l'idee communiste au XX siecle, Paris, Lafont et Calman-Levy.

Като оставим обаче иронията, появата на „завод” или по-точно на – както гениално обобщава Мишел Фуко [113] – „среди на затваряне”, на дисциплинарни пространства (т.е. фабрики, болници, затвори, училища, психиатрии и т.н.) тласка човечеството в безпрецедентна трансформация. А обществата, положили в основата си опосреденото със среди на затваряне „п–с–п'”, експанзират в нечуван, в глобален мащаб.

Главния социален продукт Карл Маркс нарича „пролетариат” – това са съществата, работещи „изобщо”. Те без съмнение са безпрецедентна историческа класа (макар тези индивиди никога да не стават нито толкова много, нито толкова важни за социума, колкото предполага Маркс).

Фаза 2. Държавен капитализъм

Промишленият капитал не просто експанзира в целия свят, но „излиза” от икономиката и „залива” всички сектори на обществения живот. Богатството и силата на обществата стават правопропорционални на тяхната модернизация, т.е. на способността им да множат „п-с-п'” (а не, както е дотогава, пропорциоанално на техния размер или на размера на земята, която обработват). Ето защо фундаменталната формула „п–с–п'” търпи принципно ново опосредстване, самоусложняване:

Сега я наблюдаваме опосредствана и рязко усилена с политическа власт, с „държава”, грубо казано.

(Самите марксисти смятат, че капиталистическата класа „излъчва” своя държава, за да потиска пролетариата и другите класи. От дистанцията на времето това е прекалено драматизирана теза. Много по-лесно е обяснението, че елитите на самите стари държави „проумяват” обстоятелството, че индустрията е решаващ извор на тяхното богатство и сила.)

Така или иначе няма съмнение, че и военните и политическите цели, и законовите устройства, и изобщо всички подсистеми на модерните общества започват да се пренастройват и реформират „в интерес” на капиталовото движение („п–с–п'”). Ако първият от Сасанидите в Персия е казал преди столетия: „Няма сила без войска, няма войска без пари, няма пари без селско стопанство, няма селско стопанство без справедливост”, то модерните общества на Фаза 2 трескаво декламират по-простичко заклинание: Няма прогрес без „п–с–п'”. И няма съществуване без прогрес.

Дали ще обозначаваме тази епоха като империализъм или като държавен капитализъм е въпрос на политическа емоция – сигурно е обаче, че това е епоха на невиждани дотогава войни, на чудовищни социални катаклизми, на безпрецедентни репресии. Защото на мястото на предвидения „пролетарий” тук като главен социален резултат се появяват непредвидени от никого м а с и. Работнически маси, селски маси, войнишки маси, градски маси, гладни маси, народни маси...

Нека обаче запазим теоретично хладнокръвие и вместо да се подведем по пъстрата (и отвратителна) картина, която възниква, да се вгледаме в главния парадокс:

„П-С-П'” на този си етап на самоусложняване довежда до счупване на традиционните класови модели, защото (1) поражда гигантска междукласова миграция (урбанизация плюс демографски взрив), (2) довежда до почти пролетарско битие много

Вж и книгата за съветския комунизъм на Paperniy Vladimir, Kultura dva, Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva, 1996.

[113] Например в „Надзор и наказание”.

хора, неработещи в индустрията, а също и (3) повдига вълна от международна и междуконтинентална миграция.

Изкованите от столетия граници между старите класи (различна духовност, различни дрехи, различна храна дори!) рухват. Масите „вибрират” с такава сила, че навсякъде в Западния свят изпочупват политическите и социални структури на страните си, генерират нови структури, някои от които съвсем причудливи.

Оформя се истински диалектически парадокс: колкото по-силно присъства „п – с – п'”, толкова повече расте богатството и силата на държавите и на елитите. Колкото повече експанзира „п – с – п'”, толкова повече бушуват масите и расте бедността и слабостта на самите държави, а значи и на елитите.

Красивото пък е, че това очевидно временно състояние приключва по същия механизъм, по който възниква. А именно:

Държавният капитализъм е възможен, защото се базира на „п–с–п'” и по-точно на въпросния „прим”. Част от печалбата бива експроприирана от държавата и превръщана в енергия на нейните институции: армия, полиция, болници, училища, други среди и механизми на затваряне.

И същият този отнет и „одържавен” „прим” е изворът на следващата фаза в еволюцията на модерните общества. Тоест не отказът от капитализъм (от „п–с–п'”), а едно следващо усложняване на картината ни води към Фаза 3.

Фаза 3. „Социален” капитализъм

Върховата конвулсия на държавния капитализъм е болезнено нагледна: това наедро казано са двете Световни войни. Още краят на първата от тях дава началото на съвсем нови процеси, напълно оформили се след края на втората.

Главното (от интересуващото ни привилегировано гледище) тук е, че държавите започват да полагат мощно и продължително усилие за подобряване на живота на масите[114]. Биват въведени съвсем нетрадиционни социални подсистеми, гарантиращи радикална промяна на ситуацията на милиони и милиони хора. Имаме предвид преди всичко масовото образование, масовото здравеопазване и масовата пенсионна система. Но не само тях.

(Това, подразбира се, не е някакво хрумване в духа на вече цитирания персийски шах-ин-шах, а резултат от политическите борби на същите тези маси, както и на надвисналата над Запада комунистическа опасност, тъй като СССР е вече реалност и то, в началото, гледано отдалеч, доста привлекателна.)

Така или иначе, бидейки може би най-подигравaната доктрина в историята на социалните концепции, wellfair society, дава за няколко десетилетия поразителен резултат.

На мястото на масовия човек получаваме близо милиард консуматори.

Това е решаващата социална трансформация: масите са заставили политическите и икономическите елити да връщат значима част от капиталовата печалба (от „прима” в „п–с–п'”) под формата на образование, здравеопазване и пенсии, и най-важното: те делят печалбата с организаторите на производството, тоест подобряват живота си съществено и

[114] Вж напр. Robert Castel, Les metamorphoses de la questions sociale, Paris, Fayard, 1995; Daniel Cohen, Trois lecons sur la societe post-industrielle, Seuil, Paris, 2006; Costa Esping-Andresen, Les trios mondes de l’Etat Providence, Paris, PUF.

Разбира се, това изложение е много огрубено, защото има различни форми – както показва цитирания тук Еспин Андерсен – на welfare държава, например либерална, корпоратистка и социално-демократическа, но тук огрубяването ни е неминуемо.

дългосрочно. За пръв път огромно количество хора добиват възможност да градят индивидуални биографични проекти, т.е. пребивават в принципно нов, невиждан допреди статус.

Няма по-осмивана социална фигура от консуматора. За разлика от гордия пролетарий (всъщност деградирал до полуидиотизъм селянин, който и без това не е бил връх на свободата и/или интелекта), за разлика от съжалявания масов човек (който всъщност е объркан, загубил идентичност, инфантилен до жестокост, залитащ като прохождащо дете), консуматорът (може би защото не изглежда източник на революционна промяна) почти винаги е окарикатуряван като егоистичен, елементарен вещоман с наклонности на хедонист и страхове на дребен буржоа.

Накратко: самозван индивидуалист. Чието колективно – макар и напълно неосъзнато действие - променя (както ще видим) безпрецедентно света.

***

Построената от нас тук схема, описваща резултатите от функционирането на капитала като главно обществено отношение в Европа и САЩ през последните няколко столетия, е съзнателно грубо изложена на привичен марксистки език.

Но ние държим да подчертаем, че съдържанието на полученото изображение е независимо от този език и може да бъде разказано и по много други начини, без да се промени. Една от причините да прибегнем към периодизация в традицията на Карл Маркс е следната:

Марксистките техники на анализ са много чувствителни към класовата диференциация и въобще към всяко разслоение. А именно разслоението ни интересува, защото:

- не е принципно ясно на какви слоеве (или може би класи?) се е разделило прясно покълналото пазарно общество в Източна Европа. Картината е непонятна, подлежи на множество тълкувания. (И – както вече подметнахме по друг повод – дава изследователски шанс да бъде разбрано сегашното западно общество от нова гледна точка: от гледището на един свой „сякаш-генезис" или вид римейк.);
- ясно виждаме, че внезапно изскочилият от храстите (в края на прехода) в България и Източна Европа консуматор не прилича на предшествениците си – нито на пролетария, нито на масовия човек. Не е класа, не е маса. Що е то?

2. [ДНЗВР ?]

Казват, че ако нещо или някой бива наричан с много имена, то това е признак на травматичност (комплекс). Ако е така, то социалните учени през XX век са демонстрирали изумителен комплекс, именувайки съвремието си:

- капитализъм
- информационно общество
- консуматорско общество
- глобализиращо се общество

- мрежово общество
- общество на риска
- постматериализъм
- постмодерност
- и още няколко десетки имена[115].

Неприятно е да предложим още един термин; списъкът някак си гнети. Затова ще предложим име не за общество, а за неговия главен герой – произлезлия от масите милиарден консуматор (жителят на сегашния Запад, на златния милиард). И името, което предлагаме за тази огромна съвкупност от хора е ДНЗВР. Любезният читател ще приеме тази наша самоиронична усмивка, претендираща смутено да обозначи най-новия Левиатан[116].

Да си консуматор, видяхме, не е сводимо до това да имаш някаква специфична психика, т.е. не е само състояние на главата. Консуматор е вид социално положение. Това значи, че си се включил донякъде в движението „п–с–п'", тоест, че част от ръста, част от печалбата на капиталовото движение става твоя, на твое подчинение[117].

Значи говорим за вид власт, за разполагаема сила, за влияние върху ресурс. И за произтичащ от тук decision making.

---

[115] От действително гигантския обем литература тук си струва да отпратим читателя-неспециалист към няколко заглавия:

Daniel Cohen. Trois lecons sur la societe post-industrielle, Seuil, Paris, 2006

Luc Boltanski, Eve Chiappello, Le nouvel Esprit du capitalisme, Paris, Gallimard, 1999

Anastasios Korkotsidis, Consumer Capitalisme, Routledge, 2007

Don Slater, 1998, Consumer culture and Modernity, Polity Press, Cambridge;

Zukin, S., P., DiMaggio (eds.). 1990 Structures of Capital: The Social Organization of the Economy. Cambridge: Cambridge University Press.

Manuel Castels (2000), The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume 1. Malden: Blackwell. Second edition

Dan Shiller (2000), Digital capitalism. Cambridge, MA: MIt Press

Marc Porat (1977) The information Economy. Washington DC, US Department of Commerce

Baudrillard, J., La societe de consomation Denoel 1970

Beck, Ulrich (1992) Risk society: Towards a New Modernity, London, Sage

Beck, Ulrich (2000) The Brave New World of Work, Cambridge University Press, Cambridge

Adam, Barbara & Beck, Ulrich & Van Loon, Joost (2000) The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory, London, Sage

Ronald Ingelhart, HumanBeliefs and Values: A Cross-Cultural Soursebook, based on the 1999-2002 values Surveys, Mexico City, Siglo XXI, 2004 (co-edited with Miguel Bazanes, Jaime Deiz-Medrano, Loek Halman and Ruud Luigkx

[116] През XVII век Томас Хобс отговаря с една метафора на въпроса „как е възможен социален ред", ако всеки индивид преследва егоистични цели. Възможно е заради Ливиатан (митично чудовище), т.е. заради държавата. Тя гарантира, че всеобщата индивидуална зла воля няма да се излее във „война на всички със всички". Това „изкуствено тяло", държавата, чудовището Левиатан, е фундаменталната гаранция за социалния ред, според Хобс. ДНЗВР (т.е. Динозавър, прочетено консонантно) е закачка, обозначаваща онази грандиозна инстанция, която в края на XX век е „крайна причина" за реда, какъвто е. Търпеливият читател ще се убеди, че съвкупният консуматор (ДНЗВР), именно в качеството му на консуматор (а не на производител, примерно) е най-важното условие на стабилност в съвременния свят. Той е и най-важният фактор, обуславящ и посоката на развитие на този свят.

[117] Don Slater, 1998, Consumer Culture and Modernity, Polity Press, Cambridge
Anastasios Korkotsidis, Consumer Capitalisme, Routledge, 2007

Последното пък дава възможност за количествена оценка, макар и много-много груба. И все пак: с колко пари разполага, за колко пари „решава какво да прави с тях" съвкупният консуматор, нашият ДНЗВР? Защото това очевидно не са всичките пари, които минават през ръцете му. (Да „решиш" да си платиш тока не е никаква власт, а просто желание да имаш ток и следващия месец). Впрочем тук целта изобщо не е да сме прецизни, а единствено и само да не сбъркаме порядъка на размера на въпросната сила. Затова очевидно занижено ще допуснем, че средно всеки жител на Запада взема решение за „свободното" изхарчване в някаква посока на 800 евро месечно. Тоест на около 10 000 евро годишно. И понеже (пак занижено) тези хора в сегашния свят са един милиард, то получаваме:

10 000 x 1 000 000 000 = 10 000 000 000 000 евро[118]

Десет хиляди милиарда евро годишно. С порядък повече от кой да е икономически субект в света. С порядъци и порядъци повече от кой да е индивидуален капиталист. Дори пет пъти да сме преувеличили полученото – не сме сбъркали съществено!

Това, разбира се, е потенциална сила, в смисъл, че би представлявало сила, ако действа в една посока.

Добра аналогия е движението на молекулите във въздуха в една спокойна стая. Въздухът като цяло „не се движи". Но всяка от молекулите го прави и то със средна скорост – казват учебниците по физика – 300 метра в секунда. Но понеже молекулите са се устремили в различни посоки и непрекъснато се сблъскват (тоест променят посоката си след много кратки траектории), то възниква илюзията за пълен покой.

Същото е с нашият ДНЗВР. Той е дълбоко несинхронизиран и затова силата му не личи. Той кротко пазарува „както обикновено", кротко гледа телевизия „както обикновено", кротко гласува на избори „както обикновено" и в този смисъл ни прилича на заспал гигант, който спокойно диша (цикли) и леко похърква насън (девиации). В него текат само бавни процеси на изменение.

Но нека за момент си представим синхронизация на молекулите в стаята – ако те (или дори половината от тях) внезапно тръгнат в една посока, без никакви допълнителни енергии ще получим ураганен вятър, прозорците ще се счупят, може да стане и по-лошо.

Но ако демонът на Максуел е умен фантазъм[119], то г-н Осама бин Ладен е, уви, реалност. Преди няколко години той успя за часове да синхронизира действията на част от нашия ДНЗВР. Резултатите бяха многостранни, но тук ни вълнува един от тях. ДНЗВР леко помръдна с опашка и помете моментално цялата американска авиоиндустрия – тя просто колабира за ден, хората не се качиха на самолетите. Правителството на САЩ отпусна нещо като 30 милиарда, за да компенсира тази съвсем незабелязана и странична спрямо замисъла синхронизация.

---

[118] Съвкупният разход на всички домакинства в света се оценява от съвременните икономисти на около 100 000 милиарда долара. Над 70% от тях се харчат от домакинствата в САЩ, Европа, Япония и пр. страни от «златния милиард».

[119] Така физиците обозначават героя от мисловен експеримент: демонче, което отваря и затваря лека преграда, като така разделя молекулите в стаята на бързи и бавни. Пуска първите в лявата половина, а вторите – в дясната. Така в едната част на стаята би се образувал лед, а в другата – горещ газ, тоест би се нарушил вторият закон на термодинамиката.

Понеже живеят зле, масите, предшествениците на ДНЗВР, се синхронизират много по-лесно, главно с думи. ДНЗВР, едно, че е по-доволен от живота и второ, е много по-„разнообразен” по естество. Това е близо до ума: всички хора „нямат” по еднакъв начин, но „имат” по различен. (Едно е да нямаш никаква колекция и друго – да си колекционер. Във втория случай може да събираш чилийски вина, но може това да са монети от Литва, Латвия и Естония.)

Освен случайни или външни „синхронизации”, през последните години редовно наблюдаваме и то в световен мащаб нещо, което може да бъде наречено „резонанси”, тоест властово провокирани синхронизации. Наричаме ги така, понеже „властите” отпърво предизвикват настроения в ДНЗВР, а сетне сами се „изплашват” или просто се съобразяват с тях и демонстративно се борят с фантоми.

Това са ирационални истории, при които ДНЗВР в световен мащаб се поддава на идеологеми, излъчени от самата власт. Да споменем няколко пресни примера:

- През 2000 година цял свят трепереше, че компютрите ще се сринат точно на нова година, заради някакви „нули”. Изхарчиха се милиарди, президенти и премиери нощуваха в кабинетите си. Армии се приведоха в готовност. Всичко завърши с нищо. Катастрофалното обстоятелство бе, че на някаква гара в Япония, казват, нещо часовникът показал вместо 0.00 часа̀ – 10 без четвърт.

- Не минаха и година, две – избиха стотици милиони животни и разориха поне една страна (Аржентина), понеже властите и ДНЗВР се самоуплашиха от „луда крава”. Тази проказа на XXI век взе (и май даже това е съмнително) две жертви. В смисъл за двамина умрели някакви лекари твърдят, че може би били починали от „луда крава”.

- Не мина много време и резонансна паника обзе властите и ДНЗВР във връзка с птици. Горките бяха следени и избивани в световен мащаб. Защото може би някакви, вероятно двама, май китайци (живяли изглежда в птичи изпражнения) били, казват, починали от птичи грип.

- Същият резонанс наблюдаваме с властовата употреба на атентатите на 11 септември.

- Същото по същество е „очевидно за всички” затопляне на планетата (което може да се окаже и застудяване, няма значение, защото изобщо не работим тук с рационални фигури),

- Същото е с репресията срещу пушачите, т.е. с борбата с цигарите (за които твърдо е доказано – от десетилетната им полузабрана в САЩ – че по-малкото пушачи не водят до по-малко рак на белите дробове) и т.н.

Все случаи, в които част от властта съумява рязко да синхронизира значими сегменти от ДНЗВР и най-важното – след това няма друг изход, освен да прибегне към демонстративна борба. Това, съгласете се, е принципно ново, невиждано явление[120].

[120] Откриваме ли нещо общо при всички тези резонанси? Да, определено един и същи е предметът, който се изживява като застрашен: това е човешкото тяло. Единствената обща ценност на почти целия ДНЗВР е свещеното тяло на отделния консуматор. А може би то е дори предмет-носител на цяла невидима утопия: утопията за тялото /Вж. Райчев, А., „Привилегировани гледни точки”, 2000, С. 133 и сл.,www.Raichev.org

Време е от намеци и метафори да преминем към по-преки описания на ДНЗВР. След фиксираното от Дельоз отпадане на средите на затваряне (т.е. след края на Фукоанските дисциплинарни среди) този ДНЗВР:

- разполага с пазарно участие, значително надхвърлящо притежанието на гола работна сила; той получава част от печалбите от капитала;
- продава не толкова работната си сила, колкото работното си време (трудът му е станал съвсем абстрактен, той много повече „кеси”, отколкото полага усилия; машините са достатъчно „силни”. Работна „сила” звучи едва ли не иронично);
- има квази-капиталова мотивация (тоест се стреми към самоцелно увеличаване не на парите си, а на своето потребление);
- задоволява потребности над екзистенцминимума и затова се стреми към нови стоки и услуги. Новата стока е по дефиниция самоцел. Не в смисъл, че такава е психиката на ДНЗВР, а в смисъл, че това е единственият достъпен за него начин да консумира „прима” в „п–с–п'” , т.е. да направи реален за себе си факта, че участва в ръста, в печалбата.
- в своето свободно пазарно участие (тоест в избора си какво и къде да харчи) той се ориентира квази-капиталистически. Тоест не калкулира някаква стратегия, а „иска повече и още”.

Последното е от огромно значение и с огромни последици. Това също е близо до ума: та главният участник в пазара е с непазарен манталитет, главният двигател на „п–с–п'” има нерационална, квази-капиталистическа мотивация. Да се вгледаме тук по-внимателно.

Пролетарият иска да живее (а не да умре от глад). Масовият човек иска да живее нормално (т.е. се чувства засегнат, лишен от нещо, което му се „полага”). ДНЗВР иска да живее по-добре. Но нота бене! От кого по-добре? По-добре от себе си. Това е решаващият нюанс – той все пак е капиталист, макар и квази.

Да си капиталист значи парите ти да се самоувеличават. Но все пак – казахме – ДНЗВР е квази-капиталист. Какво ли може да значи да живееш по-добре от себе си? Тоест – нормалното да се състои в това да нарушаваш нормалното?

Единственият изход от този абсурд е: да живееш като някой друг.

Затова ДНЗВР е по природа безкласов[121]: той просто гледа нагоре, към онова, което схваща като висши слоеве и този наглед дава кръга на неговите желания и на неговите „вечни дефицити”. Затова в ДНЗВР-обществото терминът „класи” може да бъде само в кавички. Класа означава качествена разлика. Тук по дефиниция разликата е количествена.

Това разяснява известния и толкова обсъждан парадокс: разликите в бедността и богатството растат и никога не са били по-големи от сега, но класовите различия намаляват и никога хората не са били по-еднакви като качество на желанията, мислите, културата и политическото си поведение. И дрехите са еднотипни, и музиката, и храната. И партиите почти са загубили връзка с „класовото”. Е да, едно е петзвезден хотел, друго е

---

[121] The death of Class, Jan Pakulski and Malcolm Waters, London, Sage, 1996. (A somewhat postmodern rejection of the relevance of class for modern societies) е критиката на М. Буравой, вж. също и известната статия на Ралф Дарендорф „Новата глобална класа”, публикувана в христоматията „Социологията като шанс”, съст. Л. Деянова

тризвезден. Едно е Форд Фиеста, друго е Мерседес. Но тези опозиции, колкото и силни да са, винаги са от едната страна – от другата са колибата и каруцата.

Впрочем, това че „властващата класа” е във вътрешно-мрежови отношения не е нещо ново. Като оставим роднинските отношения на хората, хилядолетие управлявали Европа, дори в „най-чистото” от феодализъм капиталистическо общество отношенията между самите капиталисти са мрежови, обменят се достъпи в много по-голяма степен, отколкото може да се предположи, когато се гледат отстрани сделките. Всеки голям заем е вписан в рамките на мрежа, както чуваме в самата дума „кредит” („доверие”), в смисъл, че се развива и по логиката „дар – контра дар”, а не просто „стока – стока”.

Новото е попадането в мрежата на части от привично мислените като „долна класа”. И разделянето на самата тази долна класа на две съвсем нови части: участващи в мрежите (лишени) и стоящи извън нея (излишни).

Получените три приличат на класи и вероятно са „наследници” на бивши класи, но все пак ако могат въобще да се наричат с този термин, то само с уговорката (в смисъла на Касирер), че са функция, а не субстанция.

Но като цяло, като изключим обитателите на дъното (които не са елемент от ДНЗВР, а негови съседи, околна среда), класовите бариери са прокъсани. Което изобщо – видяхме – не значи, че неравенствата са намалели.

Този претенциозен извод обаче е бременен с огромен социологически скандал. Защото означава, че в съвременните западни общества 50, 60, а в някои страни до 70 – 80 на сто от хората са минали „от едната страна на барикадата”, тоест са нещо като „горна класа”. Това, разбира се, е невъзможно, освен ако искаме да пеем блудкави апологетични химни за успокоение на богатите и красивите.

Пък и не съответства на схващането на самия ДНЗВР. Той, съвкупният консуматор, се чувства всякак, но не и на власт. Обратно, главата му е пълна с легенди по въпроса кой го управлява, включително и с разнообразни конспиративни теории.

Но кой го управлява, по дяволите, ако не е класа?

3. [Най-слабият в историята елит или защо парите са за бедните?]

Намираме се в деликатен момент. Описаните от Фуко домодерни и модерни механизми на доминация не се регистрират. Нито (1) имаме класическа подлежаща на разглеждане власт (тоест въ-плътен ред), нито пък (2) „невидимото око” реализира дисциплиниращата си монотонна програма.

Има, впрочем, един твърд пункт, за който да се хванем. ДНЗВР се стреми не към собственост, а към достъпи. По-строго: да увеличава собствеността за него не е самоцел. Собствеността му трябва (а) за сигурност, (б) за да увеличи достъпите си. Ако капиталът е един нестихващ отговор на загадката „Как да съм по-силен от самия себе си” и е трупане не просто на пари, а на възможности да се трупат пари, то консуматорът, видяхме, има аналогична по структура, но различна по съдържание главоблъсканица: „Как да живея по-добре от себе си”. Гигантска е разликата между желанието да „живееш добре” и да „живееш по-добре”. Дистанцията е като между богатство и капитал. Което тласка консуматора към новите неща, които имат другите. Тоест го помества в пространството на един вечен дефицит, илюстриран от консумацията на по-високо консумиращите!

От тук следва и един изящен изход, който обяснява кое държи ДНЗВР в подчинение без до-модерно насилие (т.е. без властови решения относно живота и смъртта или почти без тях) и без среди на затваряне (т.е. без дисциплиниращи техники, или почти без тях). Достатъчно е пред погледа на ДНЗВР да се строи една система от раздалечени във времето достъпи.

Това е вече задоволително описвано[122] и тук ще скицираме само няколко пункта, на които не е обърнато внимание:

Преди всичко <u>консуматорът обменя за достъпи своята предвидимост</u>. Една метафора ще поясни това бързо. Масовият човек има естественото си превозно средство в лицето на „конския вагон". В това драстично пространство той бива натикан, после хранен и поен (често на минимума, понякога под), след това разтоварен в пункт Б. Сделка с властта тук няма (а само подчинение), дори когато масовият човек се стреми към пункт Б. Дори ако си е платил билет за вагона. И в последния случай той само търпи и е пасивен. Всяка активност би била контравластово действие, защото би попречила на властите да преместят масата от А в Б.

Консуматорът е именно във фундаментална <u>сделка</u> с властта и това от пръв поглед личи на всяко летище. Последното е среда от съвсем нов вид (среда на контрол по Дельоз, макар този термин да ни изглежда прибързан). Консуматорът се движи към самолета сам. Подлага се на многобройни и диференцирани процедури на контрол. Но не се и предполага, че той ще се опита да противодейства на властта или ще бъде пасивен. Възможните отклонения в неговото поведение са наистина калкулирани, но всички до едно водят само до резултата, че той ще загуби време, че ще трябва да изтича „още един кръг", че ще бъде наказан като в биатлона за неточен изстрел, т.е. че ще отложи във времето желаните от него достъпи. Това действително е <u>фундаментална</u> сделка с властта, защото не само целите на двете страни са еднакви, но наблюдаваме перманентна тяхна взаимопомощ[123].

И така: срещу своята предвидимост – той получава достъпи. Които пък запълват един вечен дефицит.

Получаваме важно теоретическо предимство. ДНЗВР е в перманентна обмяна. Но той обменя не собственост, а власт.

При това запълвайки с размяна два различни дефицита:

- запълва дефицита от своята предвидимост (един също така вечен дефицит, изпитван всякога от всички възможни власти)

срещу

- запълване на дефицита от достъпи.

Това е сигурен белег, че напипваме обменни мрежи от вида, който надълго анализирахме в тази книга.

Излиза, че ДНЗВР е в подчинение защото и доколкото е въвлечен в обменни мрежи. Мрежовата, а не класовата структура държи социалния ред. (А социалната принуда се изживява като лично желание!).

От тук произтичат две теоретически очаквания (които категорично се потвърждават от резултатите от прехода в страните на Източна Европа).

---

[122] Напр. в „Епохата на достъпа", Джереми Рифкин, издателство Атика, 2002

[123] Ако сравнението между летището и конския вагон ви се вижда прекалена волност, трябва да се подсетите за еволюцията на работническия стол до шведска маса.

Разслоението не е „на класи”, а преди всичко на консуматори и неконсуматори (дъно). Последното е съвкупност от индивидите, които просто не са сключили въпросната сделка „достъпи за предвидимост”. (Което съвсем ясно се потвърждава от властовите стратегии за „работа със” или „интеграция на” въпросното дъно. Винаги виждаме един стремеж властите да набутат насила в ръцете на обитателите на дъното достъпи (главно образователни, хигиенни и пр.), срещу което да се повиши тъкмо тяхната предвидимост. Те биват третирани като околна среда, а перспективата, която им се чертае, е интеграция в мрежите, в ДНЗВР.)

По-труден е въпросът за онова, което застава на мястото на обичайната „горна класа”.

Как да си представим такава „класа” (пояснихме смисъла на кавичките вече) или по-скоро слой, който може да осигурява подобна фундаментална сделка?

Какво да предположим за елит, който играе най-странния танц в историята на властта: Непрекъснато дарява власт (достъпи) надолу (към консуматорите). И непрекъснато снабдява същите с желание за повече достъпи. Тоест елит, който да съществува за сметка на властовия дефицит (дефицита на достъпи) на консуматорите.

Или в гротескна форма: за да мога аз да се задържа като такъв елит, трябва да подаря (да кредитирам) “съвкупния консуматор” с 1000 евро и в същия момент да породя у него нужда от 1 100! После веднага да задоволя тази му потребност като му дам 1 100, но в същия момент да му покажа картинки за 1 200, та да ми иска още. И т.н.

Същинска комедия: овластяване чрез кредит и експроприиране чрез промоция!

Впрочем тъкмо в този малко гротескен пункт нашият Голям пъзел започва да се сглобява. Та нали фазите на развитие на капитализма се редуват в зависимост от това какви нови опосредствания настъпват в базовото движение „п–с–п'”!

Тук просто виждаме още едно важно самоопосредстване, самоусложняване на „п–с–п'”. Не само възникват – както открива Бурдьо – символни капитали, но тези символни капитали добиват водещо значение и съществено опосредстват и решаващо насочват движението на съвкупния обществен капитал.

Това обаче не „го извършва някой”, а го прави самият ДНЗВР (естествено, без да подозира, че задава подобна структура). Тоест излиза, че наблюдаваме принципно нова фаза на капитализма.

Не е лесно обаче да се мисли за такъв свят като за капитализъм.

Първата и главна трудност, както ни изглежда, е свързана с понятията за “стока” и “обмен”. Можем ли да мислим за капитализъм в свят, в който основната “клетка” не е привичният еквивалентен стоков обмен? Тоест свят, в който се “обменя” власт и това е главното движение, причината на причините за всичко?

Но еквивалентен обмен на власт (на достъпи) е невъзможен. Властта в това се и състои, че един казва, а друг прави; че един е допуснат, а друг – не. Власт не може да се “обмени”, а само да се “дари”, да се отстъпи (или да се извоюва, отнеме).

А по мрежите тече именно власт (в различни форми).

На второ място, мрежовата мотивация (т.е. картината в главата на действащия мрежови агент) е радикално различна от класическата капиталова мотивация (където капиталистът действа рационално – търси по-висока печалба, а работникът също има ясна стратегия: старае се да увеличи заплатата си, цената на стоката “работна сила”).

С други думи, това е свят, в който рационалността е донякъде кастрирана; актът на мрежово сплитане може да е всичко, може да е даже инстинкт, но не и строга калкулация. Но главното е, че за да расте, т.е. да бъде капитал, той сега трябва да дарява власт „надолу" и шансът му е само в това, че успява да увеличи и дефицита от достъпи на ДНЗВР!

Излиза, че мрежовата мотивация за „горната класа" е по-скоро отбранителна, отколкото "нападателна". Тя е защита! Наистина тя е особена защита, която носи гигантски печалби, но не и напълно видими и изчислими предварително, т.е. не положени рационално като цел на дейност. По-скоро обратно: тя е защита на интерес[124]. Има мотив (оцеляване, възпроизводство на статуси), а не формулирана цел. Мрежата се движи от очевидности и поражда интерпретации, но не по чистата логика на "за да".

Но това значи да мислим свят, в който елитите са непрекъснато смъртно застрашени. Не както сме свикнали да ги виждаме в историята – да са застрашени от други елити или от „гнева на масите". Разбира се, войни между и във мрежите има. И „ръмжене" на ДЗНВР също се случва. Но тези елити са фундаментално застрашени от самия извор на своето съществуване като елити, от ДНЗВР, не защото той „ще се сърди", а защото могат да загубят възможност адекватно да го синхронизират. Значи ли това, че те танцуват по свирката на този "редник на мрежите" – консуматора?

Промяната в силата на елитите пряко се регистрира в промяната на самата тяхна в и д и м о с т[125].

Този „най-слаб в историята елит" е изгубил едно „вечно" условие за възможност на своята доминация. Той е лишен от превъзходство! От принципна, „доказана" и качествена разлика с подвластните.

Ланселот от езерото трябва да победи, примерно, сър Пърсифал, което е не само отстраняване на конкурент, но и пряко доказателство (в очите на несражаващите се наблюдатели) на непреодолимо превъзходство над самите подвластни.

Елитът е по-богат, по-умел, правещ по-хубави машинки и стоки, по-силен, по-красив, по-знаещ, по-правоверен, „по-„ всичко и винаги от подвластните. Обичан или мразен, а всъщност винаги обичан и мразен, елитът винаги досега е имал от една страна власт, а от друга – видимост на тази власт. Видимост, зад която стои нещо, някаква структура. Сега обаче нещата са се обърнали. Въобще не защото някой се е скрил (каквото е класическото марксистко подозрение).

Променила се е дълбочинната структура. Допреди елитът може да употребява символи (като свои оръжия, средства). Сега самите символи са „капитала", самонарастващото. Защото те синхронизират ДНЗВР, чиято в крайна сметка е силата!

---

[124] Да си припомним тезата на руския социолог Здравомислов: "Интересът е проекция за възпроизводство на статус".

[125] Поради опасността тук да се заплетем в стогодишен научен спор, само ще вметнем, че с „елит" тук обозначаваме онзи тънък обществен слой, който осигурява целостта на социума, неговата способност да разбира себе си и да действа (навън и навътре) като едно същество. Което в никакъв случай не се свежда само до политическата власт. Това поставя елита – както показват други наши изследвания – в позиция да огласява отвъдности, трансцеденции. Под което не трябва да се мисли само „нещо религиозно", но и бъдещето, миналото, сънoподобните и изобщо граничните състояния...- вж. „Привилегировани гледни точки", Райчев, А. , стр. 128 и сл., www.Raichev.org

Много съсредоточено трябва да разгледаме този пункт. Елитът доставя само формата на властта, но самата сила, самата власт не е „негова”. Той само танцува пред очите на ДНЗВР и реално управлява в степента, в която ДНЗВР действа по определен начин в отговор на този танц.

За разлика от (1) Ланселот, който убива пред очите на всички и става господар, взима земята, за разлика от (2) скрития зад невидимото дисциплиниращо око господар и собственик, сега (3) г-н Мърдок не се крие зад госпожица Бритни Спиърс, нито пък зад господин Джордж Буш. Самият Буш, самата Спиърс са начините ДНЗВР да излъчва в определен синхрон силата си. Г-н Мърдок само се състезава със своите аналози в производството (или изнамирането) на символите. И самият той е донякъде символна форма, синхронизатор на синхронизаторите! Драмата е в това, че госпожица Спиърс не представлява някого или нещо, не е „знак”, не е параван. Тя е чисто и просто тяло, което носи върху си фигура на масово съзнание, фигура на синхронизация на ДНЗВР. Тя (а по-строго символите, за които тук популярната певица ни служи за гротескна метафора) е поела ролята на основен носител на реда.

Такава е главната последица от водещата роля на символния капитал, опосредствувал класическото „п-с-п'”.

Излиза, че елитът, „горната класа”, управляващите, богатите и красивите, са все повече значими не с богатството, а с „красотата” си. Дори ако не обърнем внимание на цялата плеяда „професионално красиви”, които заемат безпрецедентно важно място в поддържането и еволюцията на социалния ред, то достатъчно точно ще бъде да се каже, че в света на ДНЗВР класическото „Знанието е сила” е подменено с „Известното е силно”. И дори повече: „Известното става по-известно от това, че е известно!” Името, марката започват да струват едва ли не повече от целия капитал, защото те са главното в капитала, способността да се направляват парите на ДНЗВР.

Лесно е да си го обясним. ДНЗВР е толкова (финансово) могъщо същество, че достъпа до управление на парите на ДНЗВР и достъпа до неговите харчове е с порядъци и порядъци по-важен от всеки друг достъп до или притежание на капитали.

Това вече завършва разказа:

Започнахме с това, че някакви хора, за да увеличат парите си, купиха работна сила, машини и суровини, и продадоха тяхното съединение като стоки. Макар все още добри протестанти, сега те са еволюирали до съвсем друга порода. Виждаме агенти на мрежови взаимодействия, които се стремят да получат и получават достъп до парите на ДНЗВР. За да:

- произведат нови стоки за ДНЗВР,
- и да покажат на ДНЗВР картинки на тези стоки, та той да ги възжелае,
- и да дадат на ДНЗВР назаем собствените му пари, за да си купи тези стоки,
- и да работи ДНЗВР в заводите, произвеждащи тези стоки, и в магазините, продаващи тези стоки, и в работилниците за картинки на тези стоки, за да спечели пари и да връща (но никога да не върне) заема,
- и с върнатите пари да организира появата на още нови стоки и на още нови картинки за ДНЗВР,
- и т.н., и т.н.

Какво прекрасно обръщане! Като оставим социалното дъно, което е просто блато от човешки тела, върху което се е пльоснал ДНЗВР, то във възникналия социум да си богат, значи да имаш символни натрупвания (известност, доверие, кредит), а да си беден – да имаш „само” пари (!) и да искаш да бъдеш какъвто не си, да бъдеш като тези „горе”, тези по телевизора. Парите се оказват за бедните! Които пък се строяват в консуматорска редица, обратно пропорционално на „собствеността” си, но правопропорционално на „подарените” достъпи. Колкото повече заеми имат – толкова по-реално богати са! Българинът Иван (1500 евро заем) страстно се стреми към „богатото” положение на французина Жан (15 000 евро заем). Като за същото г-н Иванов, предприемач, завижда на мосю Жане, предприемач. Понеже именно това съотношение между Иван и Жан дава възможност на мосю Жане да задлъжнее 10 милиона, докато г-н Иванов дължи само 1 милион, с което мосю Жане е 10 пъти по-богат!

Действително, абсурден свят, в който Mme La Terre и Mr Le Capitel играят своята призрачна игра (Маркс).

Но и свят, в който бившият роб, бившият селянин, бившият пролетарий, бившият масов човек, с една дума бившият подвластен, живее така добре, както никога не е живял в историята на човечеството. Той е най-здрав от досега съществувалите си аналози, най-образован, най-сит и най-чист. Най-малко унижаван, най-субектен. Най-свободен?

Затова ние двамата, авторите на този текст, не виждаме сериозни основания на многото пророчества за външни граници на съвременния капитализъм. Нито екологичните баланси, нито измислените „сблъсъци на цивилизациите”, нито изкуствено предизвиканите кризи в ДНЗВР няма да сложат край на „п–с–п'”, освен по случайност. Защото нататъшната еволюция на ДНЗВР лежи – както винаги е ставало в историята досега – по линия на онова, което го прави възможен, а не по линия на поява на нов, външен фактор.

Мрежовият елит с лекота ще се впише в екологичната криза, ще я преформулира до сделки с достъпи. Да не говорим, че вече е превърнал (мълниеносно!) всички раздухани истории и истерии за терористи в извор на своя стабилност...

По-сложен е въпросът с възможното мрежово „покръстване″ на 3-4 милиарда души. Той, очевидно, е еквивалентен на питането: дали в Русия, Китай, Индия, Латинска Америка и ислямските страни, протича бърз процес на увеличаване на слоя на консуматорите (в посочения смисъл). Ако отговорът се окаже „Да”, то има втори по-несъществен въпрос: дали мрежите на Златния милиард ще успеят да впишат в себе си шейховете с чаршафи на главите, китайските „комунисти” със звезди на реверите и т.н.? Или обратно, в тези региони ще се образуват самостоятелни мрежи? Тоест, ще живеем ли в свят с един ДНЗВР, или ДНЗВР-те ще бъдат 5-6?

Ако за второто можем засега само да гадаем, по първото питане имаме основание да бъдем по-категорични:

Да, тези нови мрежи засега са включили почти само населението на “златния милиард” и съставляват самата плът на онова, което френският философ Жил Дельоз прибързано обозначава като “общества на контрола”. Те засега изключват онези “три четвърти от човечеството”, които са “прекалено бедни, за да имат дългове, и прекалено многобройни, за да бъдат затваряни”[126].

[126] Жил Дельоз, Постскриптум върху обществата на контрола, публ. в “L’autre journal” No.1, май 1990 (непубликуван превод на Антоанета Колева).

Но това е временно, защото е мутирала основната социална структура на “класическия капитализъм”: средата на затваряне - фабриката, болницата, затворът, училището... А затвореният човек на Мишел Фуко е заменен със “затрупан с дългове човек”[127], който главно се състезава с другите консуматори.

Самият социален статус е оголил своята същност: привидността, че статусът се опира на собственост, се е разпаднала. Става видим, едва ли не с просто око, един фундаментален факт: статусът е достъп, съвкупност от възможности[128]. Последното е елемент от самата дефиниция на новите мрежи: те по съдържание са обмяна на влияния и достъпи, на възможности за ресурсно обезпечаване и позиции, от които може да се “говори властово”. Те са достъп до властови ресурс и изобщо власт: мъртва и жива[129].

Виждали сме в историята на човечеството социалната принуда да произтича от някакъв връх и само в революционни моменти да тръгва отдолу нагоре. Сега тя сякаш е променила “посоката”. Консуматорът е концентрирал огромна пазарна мощ: мощта на милиардите долари и евро, харчени ежечасно. Той пазарно е създал и донякъде дори подчинил “наглата раса на нашите нови господари” (Дельоз).

И: марионетките са оживели. Те движат кукловода. А той ги движи както си иска. За да го движат те[130]. Пружината на това перпетуум-мобиле е самопринудата, схващана от всекидневното съзнание като “свободен избор”, така възпяван от либералите.

***

Можем да зададем въпрос за съпротивите в подобно общество. Но хората още дори не са идентифицирали въпросната “нагла раса”, камо ли да се противят. Ще цитираме отново прекрасния “Постскриптум” на Дельоз: “Неуместно е да се страхуваме или надяваме, уместното е да търсим нови оръжия”.

И теорията ги описва, поне по принцип: щом мрежите са вериги от обмен на достъпи, то анти-мрежите (“третите мрежи” на Деян Деянов[131], но вече в новите общества) са “мрежи на откази”, на съзнателна мрежова (а не масова!) аскеза, на самоограничаване. Както човекът в средите на затваряне (фабрика, затвор, семейство) отпърво се опитва да чупи оковите, а сетне ги превръща в своя сила срещу дресьорите си, така и сега консуматорът разполага с могъществото на своята възможна авто-репресия, на самоограничаването. И това е мощ с множител от милиарди човешки същества, които могат да се противопоставят на самопринудата чрез самоограничение.

Това наистина изглежда като положителен отговор на въпроса „как тече съпротивата”, т.е. на въпроса за нейната форма. По-важното е обаче нейното съдържание, т.е. в какво се състои нейният ресурс? И точно тук получаваме един интелектуално красив

---

[127] Пак там

[128] Че той, както и капиталът, парите и т.н. не е вещ, а обществено отношение, че собствеността е превърнатата форма на власт (Вж. Райчев, А., Привилегировани гледни точки, С. 2000, стр 73 и сл.); www.Raichev.org

[129] Пак там.

[130] “Маркетингът интерпретира копнежите на клиента”, пише Норберт Болц в “Консумистически манифест” (превод Александър Андреев, ИК “Критика и хуманизъм”). “И в крайна сметка желанието на клиента не е нищо друго, освен интерпретация. А онова, което самите хора мислят за своите копнежи, е само симптом на тези копнежи”.

[131] Деян Деянов, “Увод в логиката и методологията на хуманитарните науки. (Хуманитаристиката след смъртта на човека). Пловдив, 2001.

отговор: тя се състои в нов вид преразпределяне на капиталовата печалба, на „прима” в „п-с-п'”. Но не за увеличение на потреблението, а в свободно избрана от индивида посока. <u>Свободна в същинския смисъл: не като произвол и не като разширено възпроизводство на вече съществуващи обществени отношения, а като производство на нови отношения.</u> Подобна постановка загатва за предстояща нова фаза в развитието на капитализма. Като по интересен начин действително би „спасила Маркс”, макар и частично. Напълно заобикаляйки загиналата политическа доктрина на Маркс, във важен смисъл тя би запазила част от философското ядро на търсенията му – теорията му за отчуждението, за началото на същинската свободна човешка история след капитализма и т.н., т.е. хуманната страна на учението му.

Излиза, че фундаменталните съпротиви в мрежовото общество парадоксално ще текат през формиране на нови, невиждани мрежи. Какво ли значи хората да тръгнат по пътя на “неполитическа революция”? Какво ли ще е състоянието на главите им?

Означава ли поява на нещо като нова световна религия (квазирелигия, идеология, етика) на хоризонта на развитието ни?

По-скоро да. Защото обитаваме не-свобода от нов тип.

Границите на модерността няма как да не бъдат свързани с нейния генезис. А централна фигура на общественото съзнание (а тук говорим за съзнание, не за обективни форми) в модерността е преди всичко друго отказът от разбирането, че човек е виновен, лош, унищожаването на идеята, че човешкото същество живее, за да изкупи грехове. И заменянето на това базово схващане с не по-малко фундаменталната представа, че човекът по природа е прекрасен, чудесен дивак (тоест, следователно tabula rasa, материал за развитие чрез властови упражнения), когото покваряващите обществени форми и гадости развалят. (Откъдето произтича страстното редуване на проекти и „социални съоръжения” в Модерността, най-ярката нейна особеност.)

Възможна ли е, задава ли се трета гледна точка? Дали тя не е, че човек е лош, но иска да не е така? Че хората не се раждат равни, но биха искали да бъдат? Че няма бог, но ни се иска да имаше? Че индивидът е изтъкана от социални клишета и автоматизми марионетка, но не желае това си битие?

В този финален пункт най-сетне можем съвсем ясно да обясним защо цялото това изложение се води на марксистки жаргон (а не на един от много други съществуващи Lingua Franca). Работата е там (или поне така ни се струва), че получената стратификационна картина разрешава може би най-голямото вътрешно противоречие на марксизма. Разисквано хиляди пъти, впрочем, и сводимо до следното:

Ако има историческо развитие, т.е. прогрес като природно-исторически процес, ако човешката свобода изисква материални и исторически предпоставки, то съпротивата (дори самата революция) е също така марионетъчност. Ти се бориш за свободата си и това се оказва правилно или неправилно, взависимост от времето и мястото. В смисъл от успеха на тази борба. (И апропо тази революционна целесъобразност и произтичащият от нея абсолютен морален релативизъм са най-дълбокият извор на неизменното репресивно амплоа на марксистите на власт).

В получената от нас „посткласова” картина виждаме, че съпротивата означава съзнателно, лично, осмислено и частично излизане от мрежите. А всъщност дори влизане в други самодейни мрежи. Предпоставки има, и история има, но няма нито гарантиран

успех, нито въобще гарантирано бъдеще. Самата борба за свобода става някак си свободна, което не е малко.

И понеже последното изречение ни притеснява, защото заприличва на прекалено Голям разказ, ще приключим с коментар на един оплетен цитат на Улрих Бек:

„В началото на XIX век Кант поставя въпроса: как е възможно познанието? Успоредно на него днес, два века по-късно, звучи въпросът: *как е възможно (политическото) придаване на форми?* Не е случайно, че така се поставя един обобщен въпрос, който обвързва изкуство и политика.

„Тъй като според мен човешката история, заплахата за човека, неговата трагедия, започват едва днес – пише Готфрид Бен. – Досега олтарите на светците и крилата на архангелите са пазили човека. От потира и кръщелния купел се е леела светена вода върху неговите недъзи и рани. Сега обаче започва серията от големи и неразрешими за него злини”[132].

Отвъд Природа, Бог, Олтар, Истина, Каузалност, Аз, То и Свръх-аз започва „изкуството на живота”, както го нарече късният Фуко, или, както ние можем да кажем днес, изкуството на самоизграждането.”

Ако освободим тази мисъл от тясно политологическата ѝ дреха, тя значи: възможен ли е прогрес без цел? Развитие без телеология?[133]

Изглежда, че да, ако се направи още една крачка: Модерността започва като Възраждане, като търсене на загубена – вече бивала – човешка същност. Последната (при цялото многообразие на версиите) е онова, което задава (най-често скрито за стотиците автори) целта на прогреса. И тази цел винаги съдържа в себе си нещо решаващо: от Джанбатиста Вико та дори до Ницше включително, въпросната цел крие някаква заедност, общност на бъдещите, следващите хора.

Този дълбок „възрожденски предразсъдък” като че ли има да падне.

Ако това стане, то историята на човека, прогресът, развитието ще заприличат по-скоро на гигантско разбягване, т.е. ще бъде вече не на стремеж към нещо, а отдалечаване от някъде. Тоест, човекът ще се отблъсква от себе си, ще произлиза от себе си, движен от ужаса на собствения си образ в собствените си очи.

И този следващ човек може да поиска на мястото на правата на (тялото на) човека – право на човека, вместо свободи – свобода ... Какво ли ще значи това?

---

[132] Benn (1979: 150f): Essays und Reden, Frankfurt/M, цитиран по Beck, Ulrich: Die Erfindung des Politishen, Frankfurt/M. 1993

[133] В края на първия том на забележителната си трилогия (в заключението) Мануел Кастелс показва основите на свръх-цивилизация – общество, преодоляло опозицията Природа – Култура и живеещо не в Природата, а в самото себе си!